

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
EVANGELICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

POHŘEB A TRUCHLENÍ V JUDAISMU

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Autor:	Jana Turecká
Katedra:	Katedra religionistiky
Vedoucí práce:	doc. Pavel Hošek, ThD.
Studijní program:	M6141 Teologie
Studijní obor:	Evangelická teologie
Rok odevzdání:	2010

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem *Pohřeb a truchlení v judaismu* napsala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů.

Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna veřejnosti ke studijním účelům.

V Soběhrdech dne 21. 2. 2010

Jana Turecká

Anotace

Pohřeb a truchlení v judaismu

Předkládaná práce se zabývá přístupem k umírání a smrti v judaismu, systémem rituálů v židovském pohřbu a vyrovnáváním se se smrtí pomocí těchto pohřebních rituálů a procesu truchlení. Autorka se zaměřuje na pojetí života a smrti v židovském pohledu, popisuje význam rituálů a uzdravujících procesů, které následují po smrti. Srovnává také truchlení, tak jak ho zná judaismus, s psychologickým přístupem k truchlení, konkrétně (pěti) etapami smutku podle Elisabeth Kübler - Rossové, čímž se stručně dotýká mezioborové diskuze. Autorka práce se snaží nalézat souvislosti a vzájemná obohacení mezi oběma hlavními uvedenými přístupy, hledat přínos a význam pohřebních rituálů i stádií vyrovnávání se se ztrátou, a tím nový pohled na život, umění umírat a ozdravný proces truchlení.

Klíčová slova: rituál, pohřeb, přechodové rituály, život, smrt, truchlení, posmrtný život, umírání, etapy smutku, Elisabeth Kübler - Rossová, vyrovnávání se se smrtí, naděje, odměna

Summary

Funeral and mourning in judaism

The thesis, that is presented here, aims to explore an approach towards dying and death in judaism, system of rites in jewish burial, and coping with death with the assistance of these rituals and grieving process. Author focuses on the concept of life and death withing jewish view, depicts the meaning of rituals and healing processes, which follow after death. She also compares grieving, as we know it in judaism, with psychological approach towards grieving, that is with (five) stages of grief according to Elisabeth Kübler - Ross. Through that, the theme embodies a discourse, which allows an interdisciplinary discussion. Author of this thesis is trying to find connections and mutual contribution among the two main showed approaches, finding profits and meanings of

funeral rituals and grieving stages, and therefore finding a new view of life, good dying and the healing process of grief.

Keywords: ritual, funeral, rituals (rites) of passage, death, life, mourning, afterlife, dying, stages of grief, Elisabeth Kübler - Ross, coping with death, hope, reward

Poděkování

Děkuji především doc. Pavlu Hoškovi, ThD. za konzultace, vedení a velkou pomoc, bez které by tato práce nemohla vzniknout.

Mnohokrát děkuji Mgr. Ondřeji Mackovi za podporu a mnoho dobrých rad.

Děkuji velice Ronaldu Hoffbergovi za vlídnost a ochotu mluvit se mnou jednoduchými slovy o těchto složitých věcech.

Děkuji také mému manželovi Mgr. Petru Tureckému za cenné připomínky a pomoc.

Obsah

Úvod	8
I. Vývoj učení o smrti v judaismu	11
Kultury ovlivňující Izrael	12
Starý zákon	13
Judaismus	17
Učení o duši	17
Posmrtný život	20
Vzkříšení a reinkarnace	21
II. Umírání a pohřeb v judaismu	23
Hodnota života	25
Umění umírat	27
Zdraví a nemoc	29
Umírání	31
Smrt	32
Péče o zemřelé	33
Předpohřební rituály	33
Úcta k tělu	34
Rituální nečistota mrtvého těla	35
Stráž u zemřelého	35
Chevra kadiša	36
Příprava na pohřeb	37
Půda z Izraele	38
Pohřeb	39
Obřad na hřbitově	41
Kadiš	46
Hřbitov	47

III. Truchlení	49
Truchlení v Bibli	49
Truchlení v judaismu	51
Období smutku	52
Aninut	53
Avelut	53
Šiva	54
Šlošim a Jahrzeit	57
Elisabeth Kübler - Rossová: Uzdravení ze zármutku	58
Pět stádií zármutku	59
Stádia smutku a judaismus	61
Závěr	65
Seznam literatury	68

Úvod

Zabývat se pohřebními rituály a truchlením jsem se rozhodla z několika důvodů. Zajímá mě především vzájemný vztah života a smrti v širším hledisku; to, jak přemýšlení o smrti ovlivňuje způsob života a působí na něj. Zároveň se však v této práci chci zabývat židovským způsobem pohřbu a truchlení, jeho pohledem a přístupem. Ráda bych se zamyslela nad tím, co může židovská rituální praxe nabídnout v dnešní (post)moderní době, kdy je problém dobrého umírání odsunut do pozadí, jak upozornila před mnoha lety Elisabeth Kübler - Rossová¹ a od té doby i jiní, u nás např. Marie Goldmannová.²

Je nutné zmínit, že truchlení úzce souvisí s umíráním a s přístupem k umírání a k umírajícím. Proto je důležité neopomenout v rámci judaismu problematiku umírání a umění umírat, jak uvidíme dále. Židovský způsob pohřbívání a praxe truchlení nabízí inspiraci, jak se vyrovnat s umíráním a smrtí, protože klade důraz na život a na to, navrátit se pomocí určitých stupňů a úkonů úspěšně do života. Psychologický systém, tak jak jej vypracovala E. Kübler - Rossová, usiluje o totéž, když si klade za cíl „uzdravit“ se ze zármutku pomocí jednotlivých stádií. Proto je velmi zajímavé sledovat, s jakými prostředky obě cesty pracují a čeho dosahují.

Rozhodla jsem se zkoumat umírání a pohřeb v rámci judaismu, protože právě zde můžeme poznávat zajímavé souvislosti a nacházet spojovací články se systémem stádií v procesu truchlení E. Kübler - Rossové. Židovské náboženství má podrobně propracovaný rituál a předepsaný způsob toho, jak postupovat v případě ztráty. To může zajímavým způsobem zaznít do současné situace a souvisí to s tím, co se pokusila pro moderního člověka, který se takové praxe nemůže účastnit, popsat Kübler - Rossová.

Dále mě zajímají názory judaismu na odměnu v tomto či posmrtném životě a na naději, která se může i nemusí k této odměně vztahovat.

¹ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, s. 5

² *Jdeme do lepšího. S lékařkou Marií Goldmannovou o smrti, vyhoření a pohřbech bez obřadu*;
<http://www.umirani.cz/detail-clanek/jdeme-do-lepsiho.html>

Osobně toto téma považuji za velmi inspirativní a podnětné k diskusím, neboť je na určité úrovni společné všem lidem a je (nebo by mělo být) pro lidský život zásadní.

Zároveň je podle mě vhodné se zajímat o pohřební praxi, protože v pohřbívání můžeme v dnešní době konkrétně vidět na mnoha místech úpadek, ztrátu zájmu lidí o jakékoli rituály a formy rozloučení, jak podotýká např. zmíněná M. Goldmannová. Je časté se setkat s arogantním přístupem k pohřbu a pohřebnictví vůbec.³ I proto myslím, že je přínosné se pohřebním rituálem zabývat, přičemž pohřeb v judaismu se k tomu svým pojetím dobře hodí a zároveň nás obohacuje v rámci mezináboženského dialogu.

Téma smrti a umírání se mi zdá důležité ještě z jednoho, výše naznačeného důvodu: může nás navést na důležité otázky týkající se života. Neboť to, jak žijeme, má přímý vliv na naše umírání a na náš přístup ke smrti a umírání, jak si všímá Kübler - Rossová (ale i judaismus a jiná náboženství).⁴ Stejně tak to, jak je obvyklé postupovat při pohřbu a po něm odráží ve velké míře přístup společnosti k umírání, k životu a k tomu, jak si ho váží. Proto připojuji poznámky o židovském hlavním zaměření na život a způsobu, jak žít, a z toho vyplývajícího postoje ke smrti.

Smrt je zásadní pro člověka a lidskou kulturu, jak ve své studii poukazuje kulturní antropolog J. Assmann. Proto jsem se rozhodla zařadit kapitolu o vývoji učení o smrti a posmrtných představách. Smrt je zásadní lidské téma, protože naše kultura se odvíjí od vědomí smrti a smrtelnosti.⁵ Pouze lidé si tvoří umělý svět kultury, protože pouze lidé žijí v neklidu a strachu z budoucnosti. Kultura je pokus o vytvoření prostoru a času, kde by člověk mohl v mysli překročit horizont vlastního ohraničeného života a svého jednání, je to touha uspokojit vědomí vlastního existenciálního omezení a potřebu smyslu. Každý člověk má určitý pud, vědomí nesmrtelnosti, bez něhož by upadl do depresí.⁶ Uvidíme, že toto téma se prolíná jako červená nit všemi oblastmi, se kterými se v této práci

³ Respekt, *Pohřbívání jako byznys*; <http://respekt.ihned.cz/fokus/c1-36600910-pohrbivani-jako-byznys>

⁴ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, s. 9

⁵ Assmann, J., *Smrt jako fenomén kulturní teorie*, s. 11

⁶ Assmann, J., *tamtéž*, s. 11

setkáváme: pocit nesmrtelnosti, „nevíra“ ve (vlastní) smrt se objevuje v judaismu i v díle Elisabeth Kübler - Rossové. Na poli kulturologie k tomu Assmann dodává, že právě z popudu tohoto pocitu vytváříme kulturní paměť; snažíme se překročit horizont vlastní existence a to i v případě, že smrt považujeme za konečnou.⁷ Umění, věda i filosofie vznikají z puzení k nesmrtelnosti, snahy překročit hranice svého já a čas vyhrazený našemu životu.⁸

⁷ Assmann, J., *Smrt jako fenomén kulturní teorie*, s. 12

⁸ Assmann, J., *tamtéž*, s. 13

I. Vývoj učení o smrti v judaismu

Jak bylo řečeno v úvodu, vědomí smrti je prvořadým pohonem lidského myšlení i jednání v životě. Pro člověka je typické, že odmítá přijmout smrt, nesouhlasí s vlastní konečností, ať už vědomě či nevědomě. Pokud J. Leibowitz říká, jak ještě uvidíme, že „*nevěříme, že zemřeme*“⁹, je to v podstatě totéž jako Assmannův poznatek puđu k nesmrtelnosti, který je hluboce vlastní všem lidem, a bez něhož by lidé přišli o to, co se snad dá nazvat nadějí či vůlí k dalšímu životu. Naděje je zde důležitým tématem, jak již bylo uvedeno, a s pojetím naděje se dále setkáme na různých úrovních. Naděje směřovaná do budoucnosti je v judaismu vždy nějakým způsobem přítomná a nezbytná. Podle E. Kübler - Rossové má naděje zaměřená k životu po smrti, a s ní související odměna, pro lidský život zásadní význam, nebo by alespoň měla mít. Názory na budoucí odměnu se v rámci judaismu různí, je možné je považovat za ožehavé téma; i pokud se však Kübler - Rossová mýlí, jeho naléhavost a význam je zřejmý.

Assmann připomíná ve své knize Spinozův poukaz na to, že u starých Izraelitů, v knihách Mojžišových, schází představa nesmrtelnosti.¹⁰ Její místo zaujímá myšlenka, že člověk žije dál ve svých dětech a v dětech svých dětí. Co se nepodaří uskutečnit v tomto životě, se naplní v dějinách, ve sledu generací. Z toho vyvodil Spinoza závěr, že bez ideje nějaké formy pokračování se lidský život neobejde. I v případě že lidé nevěří v pokračování vlastního života po smrti, je pro ně nepředstavitelné, že by končil zcela.¹¹ V eseji v rámci Assmannovy knihy dodává Thomas Macho, že v rámci žádného náboženského systému si nikdo nedokáže představit svůj vlastní konec.¹² Podle Spinozy jsou zde tedy dějiny v popředí oproti nesmrtelnosti a "onomu světu". Život pokračuje v životě potomků, a tak se prý projevuje určitá forma

⁹ Shashar, M., *Hovory o Bohu a světě s Ješajahu Leibowitzem*, s. 208

¹⁰ J. Assmann, *Smrt jako fenomén kulturní teorie*, s. 14

¹¹ J. Assmann, *tamtéž*

¹² J. Assmann, *tamtéž*; Thomas Macho: *Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě*, s. 71

nesmrtelnosti. Tento názor má jistě mnoho opodstatnění, pouze tato dějinná forma nesmrtelnosti je ale pro Starý zákon pravděpodobně nedostačující, jak dále uvidíme.

Kultury ovlivňující Izrael

V kulturách starého Orientu, které ovlivnily izraelský lid, nebyla fyzická smrt chápána jako konec života. Smrt zde není poslední slovo božstva k člověku. To je možné poznat podle předmětů kladených do hrobu. V nejranějších kulturách dostávali mrtví do hrobu předměty, sloužící k jejich další existenci a dokládá to konkrétní představy o posmrtném životě.¹³ Schubert dále srovnává egyptské a biblické představy.¹⁴ Babylónské představy se shodují se starozákonními; do této souvislosti patří i homérský svět. V prostoru východního Středomoří byly tedy představy o transcendentnu (s výjimkou Egypta) přibližně stejné. Údělem člověka po smrti je podsvětí; podle Babylóňanů má název arall, podle Řeků hádés, podle starých Izraelců šeól.¹⁵ Transcendentní existence je existence stínová a ve srovnání s pozemskou platí za extrémně omezenou. Za největší dar od bohů se pokládal dlouhý život.¹⁶

I pro Babylóňany bylo tělo nositelem života, na rozdíl od Egypta ale neznají „klam“ mumifikace; tělo se obrátí v prach, nezůstává z něj žádná individuální duše, jen duch mrtvého. Ten má užitek z toho, že na něj vzpomínají živí, a pokud na něj už nikdo nevzpomíná, klesá do zapomnění. Marnost snahy o věčný život dokresluje Epos o Gilgamešovi. Gilgameš se trápí kvůli smrti svého přítele Enkidua, není schopen ho sedm dní a sedm nocí pohřbít, má strach ze své vlastní smrti, a tak se vydává na cestu ke svému předku, který od bohů získal věčný život. Na cestě se mu dostává odpovědi, aby především žil naplněný život. *„Podívej se na svého maličkého, kterého chováš na rukou, ať se tvá manželka těší*

¹³ K. Schubert, *Židovské náboženství v proměnách věků*, s. 92

¹⁴ K. Schubert, tamtéž. Dokladem o egyptských představách o transcendentnu jsou pyramidy a hrobky. Podle egyptských představ se člověk skládá ze tří složek: Ba; pták s lidskou hlavou, přibližně odpovídá duši, Ka, životní síla, přičemž sídlem života je tělo, a nakonec sech, mumifikované, oslavené tělo.

¹⁵ K. Schubert, tamtéž, s. 93

¹⁶ K. Schubert, tamtéž

na tvém klíně. Takové je dílo člověka“.¹⁷ On však dál touží po nesmrtelnosti, až konečně zjišťuje, že smrti se nelze vyhnout.

Starý zákon

Na začátku kapitoly jsme se dotkli tématu nesmrtelnosti ve Starém zákoně a Spinozova názoru, že Starý zákon zná pouze „dějinnou“ nesmrtelnost, život pokračující v potomcích. Pravdou je, že učení, že po smrti lze očekávat další život, nemá v Bibli mnoho předpokladů. Je to zejména z důvodu opozice vůči ostatním národům, které Izrael obklopovaly, a které měly podrobně vypracovaný kult mrtvých, znali např. vyvolávání mrtvých.¹⁸ Tyto cizí představy ovlivňovaly lidové náboženství a náboženství Izraele se proti nim vyhraňovalo. Proto se tohoto tématu dotýká Bible velice zřídka. Naopak podle Bible je smrt konečná záležitost.¹⁹ O všech biblických postavách včetně praotců se dočítáme, že žili a zemřeli, výjimka je pouze v případě Henocha, jehož „*Bůh vzal*“²⁰ a u Elijáše, který „*vystupoval ve vichru do nebe*“²¹. Podobný osud však pozorujeme ještě u Mojžíše, který zemřel na dohled od zaslíbené země. Není však známo, kde je jeho hrob. Linden uvádí, že tento hrob je „*ukryt u Boha*“; Bůh ho „*vlastnoručně pohřbil*“.²² Kromě těchto výjimek je smrt podle Starého zákona konečná, po ní končí Boží moc nad lidským osudem.

V knize Jób bychom snad mohli hledat zmínky o posmrtném životě, nenajdeme tam však žádné předpoklady pro to, že po smrti čeká nějaká odměna ty, kteří trpí v pozemském životě. Gillman připomíná, že podle Bible přichází konkrétní, fyzická odměna již během života pro ty, kteří jsou věrni Bohu, a podobně je to s trestem.²³ Podle rabína Ronalda Hoffberga²⁴ není židovství náboženstvím smrti, a tudíž smrt není jeho ústředním tématem. Jeho centrálním vyzněním je to, že vzniklo pro národ,

¹⁷ K. Schubert, tamtéž

¹⁸ K. Schubert, tamtéž, s. 95; 1S 28

¹⁹ N. Gillman, *Vzkříšení a nesmrtelnost v židovském myšlení*, s. 49

²⁰ ČEP, Gn 5, 24

²¹ ČEP, 2Kr 2, 11

²² N. ter Linden, *Povídá se... podle Marka a podle Matouše*, s. 92

²³ N. Gillman, *Vzkříšení a nesmrtelnost v židovském myšlení*, s. 52; viz např. Lev 26, 3-9, Dt 11, 13-15

²⁴ rozhovor s Ronaldem Hoffbergem, rabínem konzervativní židovské komunity Masorti v České republice, 19. 10. 2009, překlad J. T.

pro víru tohoto národa. Při jeho vzniku nešlo o odměnu za pozemské utrpení a útisk, jako je to např. v případě křesťanství a islámu. Hlavní důraz židovství leží na životě, jak si v průběhu této práce připomeneme ještě mnohokrát. Život má nekonečnou, nevyčíslitelnou cenu, jak připomíná i de Vries v souvislosti se smrtí a pohřbem.²⁵ Nejdůležitější je život zde na zemi, proto se judaismus nepotřebuje ve větší míře vyrovnávat s problémem odměny a trestu ani peklem a rájem v této souvislosti. K této problematice se ještě vrátíme v průběhu kapitoly.

Podle jiných zdrojů ve Starém zákoně najdeme jasné důkazy o víře v posmrtný život. Na několika místech Tóra ukazuje, že spravedliví budou po smrti sjednoceni se svými milovanými, zatímco hříšní budou z tohoto shledání vyloučeni.²⁶ Tóra hovoří o několika pozoruhodných lidech, kteří byli "shromážděni" ke svým lidem (Jákoab, Mojžíš, Áron, král Jóšijáš).²⁷ Toto shromáždění je popsáno jako událost oddělená od fyzické smrti těla nebo pohřbu. Některé hříchy jsou potrestány tím, že je hříšník "vyňat ze svého lidu"²⁸. Tento trest se nazývá "kareit", doslova "odstříhnout", ale překládá se spíše jako "duchovní odstranění" a znamená, že duše ztrácí svůj podíl na přicházejícím (budoucím) světě.²⁹

Po smrti mrtví nevyhnutelně odcházejí do še'olu, místa největší temnoty. Še'ol je podsvětí, útroby země, propast. Jeho brány a závory zabraňují úniku. Je to konec vztahu k Bohu i k lidem. Toto vědomí še'olu však znamená – a to je důležité si uvědomit v kontrastu se zmíněným Spinozovým tvrzením - že Bible počítá s jakousi kontinuitou života po smrti. Naznačuje, že člověk je více než konečné tělo, že nějakým způsobem trvá i po smrti.³⁰ Pro Starý zákon je podsvětí „zemí, z níž není návratu“.³¹ Často se poukazuje na omezenou existenci v podsvětí; podle Iz 8, 19 stíny v podsvětí už nemají původní silný hlas, ale šeptají a mumlají. Duch zemřelého se zde nazývá elohim, „bůh“ (podobně 1S 28, 13). Nejhuř je na tom duch, který je v podsvětí úplně vespod, daleko od pulzujícího

²⁵ P. de Vries, *Židovské obřady a symboly*, s. 234

²⁶ *Svět budoucí*, www.jewfaq.org/olamhaba.htm

²⁷ ČEP, Gn 25, 8; 25, 17; 35, 29; 49, 33; Dt 32, 50; 2Kr 22, 20

²⁸ ČEP, např. Gn 17, 14 a Ex 31, 14

²⁹ *Svět budoucí*, www.jewfaq.org/olamhaba.htm

³⁰ N. Gillman, *Vzkříšení a nesmrtelnost v židovském myšlení*, s. 57

³¹ ČEP, J 7, 9

života. Extrémním znamením vzdálenosti od Boha je to, že mrtví už nemohou Boha chválit.³² Synonymem še'ólu je tedy proto pojem *duma*; mlčení, ticho. Mezi další označení patří *jáma*, smrt, temnota, *nicota* a země zapomenutí. Izaijáš 38, 10 se zmiňuje o „branách podsvětí“ *ša'are še'ól*; v eposu o Ištařině sestoupení do pekel nalezneme obdobnou představu. Podle Kaz 9, 2 – 6 je stav v podsvětí beznadějný. Všechny lidi bez rozdílu, dobré i zlé, potká společný úděl smrti.³³

Oproti náboženství starého Orientu existuje rozdíl, založený na monojahvismu staroizraelského náboženství. V *nebi*, na zemi, v podsvětí panuje jeden a tentýž Bůh. Bůh Starého zákona není resortní Bůh; nemusí brát ohled na nároky jiných bohů. V biblickém kontextu by nebyl možný epos jako v případě "Ištařina sestoupení do pekel", protože Hospodin panuje nad všemi oblastmi stvoření a to je jedním z nejdůležitějších předpokladů pro naději na zmrtvýchvstání, která vznikala v poexilní době.³⁴

Bible však zná i dobrou, klidnou smrt, která přichází po naplněném životě. Tak je tomu v případě Abrahama, který zemřel „stár a sytý dnů“³⁵. O Izákovi, Jákobovi i Davidovi se dozvídáme, že po smrti „*odcházejí ke svým otcům*“.³⁶ V souvislosti s touto dobrou smrtí můžeme také zmínit význam pohřbívání ve Starém zákoně. Pohřeb je zde vnímán jako výrazně pozitivní akt, což můžeme soudit i z toho, že zůstat nepohřben bylo považováno za velké neštěstí a trest, jímž hrozí proroci bezbožníkům.³⁷ Po Abrahamově vzoru bylo tradicí se pečlivě dopředu starat o místo svého hrobu.³⁸ Pohřbívání bylo posvátnou povinností syna zemřelého i bojovníka ve válce; o důležitosti pohřbu ve Starém zákoně se dozvídáme zejména z knihy Tobiáš.³⁹ Še'ol je tedy označení spíše v případě tragické smrti, těžkém životě nebo události. A i odtud může Bůh člověka vysvobodit,

³² K. Schubert, *Židovské náboženství v proměnách věků*, s. 96; ČEP, Ž 88, 7; Ž 115, 16 – 18; „*Mrtví nechválí už Hospodina, nikdo z těch, kdo sestupují v říši ticha.*“

³³ K. Schubert, *tamtéž*

³⁴ ČEP, Ž 139, 8: „*Zamírím – li k nebi, jsi tam, a když si ustelu v podsvětí, také tam budeš.*“ Podobně Am 9, 2: „*I kdyby se podkopali do podsvětí, má ruka je odtud vezme. Kdyby vstoupili na nebesa, strhnu je odtud.*“

³⁵ ČEP, Gn 28, 5

³⁶ ČEP, Gn 35, 29; 49, 33; 1Kr 2, 10

³⁷ X. Léon – Dufour, *Slovník biblické teologie*, s. 332 ;1. Kr 14, 11nn; Jer 22, 18n

³⁸ ČEP, Gn 23

³⁹ X. Léon – Dufour, *Slovník biblické teologie*, s. 332 ;Tob 1, 17; 2, 4-8; 12, 12n

vyjmout, jak dále popisuje Gillman.⁴⁰ Nejde však o vzkříšení, ale o Boží svrchovanou moc život brát i dávat. To ilustruje i Samuelovo vidění, při kterém je Samuel vyvolán z podsvětí, a pak se do něj zase vrací.⁴¹

Ve Starém zákoně je tedy pozornost zaměřena na život a na žijící. To se vztahuje i na pozůstalé v případě smrti a pohřbu. V Bibli jsou mrtví pohřbeni a jejich pozůstalí za ně drží smutek. Ten, kdo truchlí, pak žije svůj život dál; nebožtíka ztrácíme ze zřetele. Některé paralely, jako je např. údolí suchých kostí, což je metafora znovuzrození izraelského národa, však přispěly k rozvoji dalších představ o vzkříšení, i když nejde o proroctví fyzického vzkříšení.⁴²

Nositelem života je ve Starém zákoně tělo.⁴³ Bible užívá výrazů nefeš, duše, a basar, tělo, často ve stejném významu, přesto je basar bráno jako pomíjivé tělo; prach, který může zaniknout.⁴⁴ Časté je přirovnávání pomíjivosti člověka k prachu.⁴⁵ U proroka Izajáše⁴⁶ je pojem basar symbolem pomíjivosti a protikladem božího slova, které nepomíjí. Pomíjivé tělo je oživeno dechem života, který vdechuje Bůh. Tento dech života však není to samé jako platónský pojem duše, jak ještě uvidíme níže. Starý zákon nezná tento dualismus těla a duše, jen života a smrti. Nefeš je životní síla, která oživuje tělo, ale pouze v rámci těla, není mimo tělo. Nefeš mají i zvířata.⁴⁷ Při smrti pak z těla odchází jeho oživující jiskra - duch, dech, ru'ach - opouští tělo a ztrácí se.⁴⁸ Nesmrtelný je pouze Bůh, lidé umírají. Je proto nutné si vážit života na zemi. K tomu říká R. Hoffberg, že odměnu judaismus nehledá někde v budoucnosti. Pokud se člověk stará o to, jak žije, tak pravá odměna je v tom vidět, že se to daří, že učinil dobro pro svět a že žil nejlépe, jak mohl. Bůh soudí za dobré skutky, jestli kdo přispěl ke zlepšení světa a konal dobré skutky (micvot). Nikdo neví, kdy zemře, to nutí člověka k tomu, aby každý den

⁴⁰ N. Gillman, *Vzkříšení a nesmrtelnost v židovském myšlení*, s. 58

⁴¹ N. Gillman, s. 60

⁴² N. Gillman, s. 61

⁴³ K. Schubert, s. 95

⁴⁴ K. Schubert; Ž 63, 2

⁴⁵ ČEP, Gn 3, 19: „V potu své tváře budeš jíst chléb, dokud se nenavrátiš do země, z níž jsi byl vzat. Prach jsi a v prach se navrátiš.“

Kaz 3, 20: „Vše spěje k jednomu místu, všechno vzniklo z prachu a vše se v prach navrací.“

⁴⁶ ČEP, Iz 40, 6b – 8

⁴⁷ K. Schubert, s. 95; Gn 2, 7; Gn 1, 30

⁴⁸ N. Gillman, s. 63

revidoval svůj život, a pokaždé znovu jej přehodnocoval, když se odchýlí, když zhřeší. Protože i když se někdo odkloní od (pravé) cesty, pořád je této cestě nablízku. Stále se drží tohoto Bohem naznačeného směru, i když dělá chyby, i když hřeší a míří mimo, a tak se může stále znovu na tuto cestu vracet. V tom spočívá naděje, že je možné se na tuto cestu vrátit; to je potřeba si každý den připomínat.⁴⁹ Naděje tedy směřuje do tohoto světa, do současného života. I u E. Kübler - Rossové je naděje zásadním tématem.⁵⁰ Hledá ji v tomto životě zde na zemi, významnou úlohu však podle ní hraje i naděje spatřovaná v příštím životě, po smrti. Naděje umírajícího je v dalším, delším životě. Vždy je možné doufat v další život, v jeho pokračování. Umírajícímu by neměl nikdo brát naději. I když ví, že je na tom zle a umírá, stále má mít naději; a právě proto. Přesto však Kübler - Rossová odmítá ztrátu naděje ve formě doufání v odměnu příštího života.⁵¹ Je to naděje, že posmrtný život přinese odměnu za lidské pozemské utrpení. O tuto naději by se lidé podle Kübler - Rossové neměli připravovat, je pro život důležitá. Oproti tomu židovství, jak již bylo řečeno, neklade důraz na utrpení v tomto pozemském životě. Proto se nezaměřuje v tak velké míře na smrt a tudíž ani na vzkříšení či na naději upínající se k tomuto vzkříšení.⁵² K tomuto tématu se ještě dostaneme v pozdějších kapitolách.

Judaismus

Učení o duši

Učení o nesmrtelnosti duše se objevilo v době, která spojuje biblické období s utvořením rabínského judaismu. Podle tohoto učení se lidská bytost skládá z hmotného těla a nehmotné duše. Tato duše je nezničitelná, což vyplývá z její duchovní podstaty, a v okamžiku smrti tělo opouští vstříc další existenci, věčnému životu.⁵³ Tento dualismus těla a duše nemá biblický původ. V Bibli člověk představuje jedinou živou,

⁴⁹ rozhovor s R. Hoffbergem, viz pozn. 24

⁵⁰ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, str. 14

⁵¹ E. Kübler - Rossová, *tamtéž*

⁵² rozhovor s R. Hoffbergem, viz pozn. č. 24

⁵³ N. Gillman, s. 86

dýchající bytost, přičemž smrt se chápe jako únik dechu života z těla. Tento oživující dech však neexistuje nezávisle na těle.⁵⁴

Tento koncept nesmrtelnosti duše pochází z řecké filosofie, konkrétně z Platónova rozlišení mezi tělem a duší. Podle Platóna je duše ve své podstatě nesmrtelná, existuje již před tělem, ve kterém je později uvězněna. Pro filosofa pak smrt znamená vysvobození a návrat duše do světa idejí, odkud vyšla. Z tohoto učení pak vychází názor, že tělo je to, co nám brání poznat pravdu, a pro pravé poznání je třeba ho opustit.⁵⁵

Judaismus nepřijal celé toto učení, nezavrhl tělo, ale postupně v talmudické tradici přešel k učení, že duše se v okamžiku smrti odděluje od těla a „žije“ dál s Bohem až do doby vzkříšení. Tehdy se má s tělem znovu spojit a předstoupit před soud. Maimonides posléze přišel s „revoluční“ myšlenkou, že i přes vzkříšené tělo bude pouze duše mít nadále vlastní osud.⁵⁶ Tuto myšlenku pak převzali liberálně smýšlející židé v moderní době. Podle rabína R. Hoffberga židovství učí, že se duše po smrti setká s Bohem a přebývá s ním. Na rozdíl od křesťanského učení nebude vzkříšené tělo, ale pouze duše. Duše byla vdechnuta člověku od Boha při narození, a po smrti se k Bohu zase vrací. Tělo je z hlíny země, po smrti se vrací do této země zpět, stává se z něj opět prach. Po smrti se lidé často touží setkat se svými milovanými, které ztratili, ne však v těle. Tělo je však v okamžiku smrti staré, nemocné, narušené a znetvořené. Proto židé věří, že pouze duše žije po smrti a duše se setká s duší jiného zemřelého, a tím způsobem se setká s ním.⁵⁷

V období mezi Starým a Novým zákonem se objevují v židovských knihách a spisech myšlenky o duši, která se ve smrti odpoutá a pokračuje v bytí s Bohem.⁵⁸ V Bibli se vyskytují tři pasáže, ve kterých Bůh jednoho dne vzkřísí některé lidi z hrobů.⁵⁹ Tyto dvě myšlenky se následně spojily a utvořily učení o životě po smrti, které se stalo kanonickou součástí judaismu od talmudického období až po začátek moderní doby. Pozdější části Starého zákona mluví jasněji o životě po smrti a budoucím světě.

⁵⁴ N. Gillman, s. 87

⁵⁵ N. Gillman, s. 88

⁵⁶ N. Gillman, s. 89

⁵⁷ rozhovor s R. Hoffbergem, viz pozn. č. 24

⁵⁸ N. Gillman, s. 69

⁵⁹ N. Gillman, s. 69

Tak se např. ve 12. kapitole Daniele objevuje věštba se slovy, že „na konci dnů povstaneš ke svému údělu“.

Mezi 6. a 2. stol. př. Kr. se tedy datuje vznik naděje na zmrtvýchvstání. Současně se podsvětí, původně místo pro všechny zemřelé, stává místem trestu pro hříšníky, peklem. Při posledním soudu budou všichni spravedliví osvobozeni, v pekle však zůstanou ti, kteří si tam budou navěky odpykávat trest. Aby se ihned po smrti oddělili spravedliví a hříšníci, vynalezli židé systém podsvětních oddělení s různými funkcemi: oddělení pro spravedlivé, oddělení pro bezbožníky a pro ty, kterým podsvětí slouží jako očištec, purgatorium.⁶⁰

I když se to nezdůrazňuje, vychází najevo, že s eschatologickým soudem se počítá hned po smrti. Užívá se výrazů psyché a pneuma v souvislosti s mrtvými v podsvětí; což překládáme jako „duše“, „duch“. Z těchto výrazů lze poznat vliv helénistického myšlení, zároveň poukazují na druh existence v podsvětí spížiren duší, podobnou tělesné existenci, kde se spravedliví těší z vodního pramene.⁶¹

I rabínská literatura zná představu spížiren duší a posmrtnou předjímku eschatologického soudu. Podle Chag 12b nejsou spížirny duší v podsvětí, ale v sedmém nebi: tam jsou duše spravedlivých, duchové a duše, které teprve dostanou tělo. Je tam i „rosa, kterou Svatý, budiž veleben, vzkřísí mrtvé“.⁶²

Po přijetí platónské antropologie znamená vzkříšení sjednocení duše s jejím tělem. Znamená – li rosa, která slouží pro vzkříšení mrtvých těl opis pro pneuma, znamená to trichotomickou antropologii: tělo, duše a duch jsou složky, ze kterých se skládá člověk. V dichotomické antropologii hovoříme o duši a těle.

Svědectví o víře v individuální soud nad mrtvými poskytuje zpráva o smrti Jochanana ben Sakkai (80 po Kr.), v níž popisuje, jak pláče při

⁶⁰ K. Schubert, s. 96

⁶¹ K. Schubert, s. 97; Prosadil se názor, že podsvětí je jakási „spížirna duší“, komora. Ve 4. Ezdráš 4, 35 se „duše spravedlivých ve svých komorách“ ptají po začátku eschatologického potěšení, tedy zmrtvýchvstání. Podobně se mluví o duších spravedlivých, které se oddělily od svých těl a nazírají krásný úděl, který mají očekávat. Až poté se odeberou do svých komor. Platónský dualismus se v této době, okolo 100 po Kr., zcela prosadil. O duších hříšníků se podobně tamtéž říká, že „nevejdou do komor klidu, nýbrž musí se ihned bolestně potulovat v oblasti sedmerého soužení.“ O těchto komorách mluví i spis, který vznikl společně se 4. Ezdrášem: Bar 21, 23; 30, 2: „Stane se v té době, že se otevrou komory, ve kterých jsou chovány duše spravedlivých.“

⁶² K. Schubert, s. 97

vědomí toho, že ho čeká věčný soud a po něm rozsudek, zda po smrti vejde do zahrady Eden či do gehenny.⁶³

Schubert se dále věnuje ráji v souvislosti s osobním eschatologickým očekáváním. V apokryfech z období mezi Starým a Novým zákonem platí ráj za příbytek boží a odkazuje ke chrámovým představám.⁶⁴ Odtud vedla krátká cesta k aplikaci slova „ráj“ v rabínské mystice. Ve dvou textech, patřících do doby chasidského hnutí ve 2. stol. př. Kr., je možné číst o zahradě Eden, že je nejsvatější ze svatyní, že je příbytkem božím, a že v ní stojí strom života.⁶⁵

Podle 4. Ezdráše jsou rajské plody věčné a dávají nasycení.⁶⁶ V apokryfech jsou doloženy bohaté představy o ráji i o pekle, gehinnom. Název „Gehinnom“ původně označoval údolí jižně od Jeruzaléma. Přinášely se zde dětské oběti Molochovi; odtud poté židé užívali pojem „gehinnom“ jako označení místa trestu, kde budou souzeni hříšníci. 4. Ezdr 7, 36 je nazývá „*jáma muk*“. Všeobecně byla také rozšířena představa o ohnivém charakteru „gehinnomu“.⁶⁷

Posmrtný život

V rabínském judaismu jsou rozdílné názory na to, jestli se smrt považuje za tragédii, nebo za přirozený proces. Na jednu stranu má smrt význam stejně jako život a proto je také součástí Božího plánu, i když k ní dojde v životě předčasně nebo za nešťastných okolností. Existuje také pevná víra v posmrtný život, ve svět, který má přijít, ve kterém ti, co žili spravedlivý a cenný život dojdou odměny. Na stranu druhou je však na smrt nahlíženo realisticky jako na tragédii a bez příkras.⁶⁸

Tradiční judaismus věří, že smrtí lidská existence nekončí. Neexistuje však žádné určité dogma týkající se posmrtné existence, jelikož se judaismus soustředí na život tady a teď. Proto je také v této věci ponecháno poměrně velké pole pro vlastní názory.⁶⁹ Ortodoxní Žid

⁶³ K. Schubert, s. 98

⁶⁴ K. Schubert, tamtéž

⁶⁵ K. Schubert, tamtéž; Hen 24, 4.5

⁶⁶ K. Schubert, s. 99; Jub 8, 19; 4. Ezdr 7, 123

⁶⁷ K. Schubert, s. 100

⁶⁸ N. Gillman, s. 67

⁶⁹ *Olam Ha – Ba: The Afterlife*; <http://www.jewfaq.org/olamhaba.htm>

může věřit, že duše spravedlivých jdou na místo podobné křesťanskému nebi, nebo že se převtělují během mnoha následujících životů, nebo že prostě čekají na příchod Mesiáše, kdy budou vzkříšeny. Podobně může věřit, že duše hříšníků jsou mučeny démony jejich vlastního stvoření, i že jsou ve smrti zničeny, takže přestávají existovat. Pole možností, co se po smrti může stát, je široké.

Vzkříšení a reinkarnace

Víra v konečné vzkříšení mrtvých je však v tradičním judaismu fundamentální. Je to víra, která odlišovala farizeje, intelektuální předchůdce rabínského judaismu, od saduceů. Saduceové tento koncept odmítali, protože není vyloženě zmíněn v Tóře. Podle farizeů je tento koncept naznačen v několika verších.⁷⁰

Víra ve vzkříšení z mrtvých je jedním ze třinácti principů víry rabiho Maimonida. Druhé požehnání z modlitby Šmone Esre, která je recitována třikrát denně, obsahuje mnoho odkazů ke vzkříšení. Reformní hnutí, které pravděpodobně tuto nauku odmítlo, také proto přepsalo druhé požehnání. Vzkříšení mrtvých se uskuteční v mesiánském věku, v čase hebrejsky nazývaném Olam haba, což se dá přeložit i jako "čas přicházející".⁷¹ Tento termín je však také užíván pro duchovní život po životě. S příchodem mesiáše nastane soud a spravedliví mrtví budou vzkříšeni, přivedeni zpět do života a dostane se jim příležitost zažít dokonalý svět, který pomáhala tvořit také jejich spravedlnost. Hříšní mrtví vzkříšení nebudou.⁷²

Podle některých mystických myšlenkových škol není vzkříšení jednorázovou událostí, ale je to trvalý nepřerušovaný proces. Duše spravedlivých se neustále rodí znovu, aby pokračoval nepřerušovaný proces tikkun olam, zdokonalování světa. Některé zdroje naznačují, že reinkarnace je rutinní proces, zatímco podle jiných se odehrává pouze za neobvyklých okolností, při kterých za sebou duše zanechala nedokončené dílo. Víra ve znovuzrození je také způsob jak vysvětlit tradiční židovskou

⁷⁰ *Ressurrection and Reincarnation*; <http://www.jewfaq.org/olamhaba.htm>

⁷¹ *Olam – Ha – Ba: The World To Come*; <http://www.jewfaq.org/olamhaba.htm>

⁷² *Olam – Ha – Ba: The World To Come*; tamtéž

víru, že každá židovská duše v dějinách byla přítomná na Sinaji a uzavřela smlouvu s Bohem.⁷³ Duchovní život po životě, *olam haba*, je jiný, vyšší stav bytí. Podle Mišny je tento svět jako předsíň před světem *olam haba*, a tak se má člověk připravit v této předsíni, než vstoupí do hlavního sálu. Podobně říká Talmud, že tento svět je jako předvečer šabatu.⁷⁴

Celkově však je možné v souladu s tím, co již bylo řečeno shrnout, že hlavní důraz judaismu neleží na učení o vzkříšení. Judaismus ve své podstatě nedává odpověď na pozemské utrpení a vykoupení z něj. V tom neleží jeho záměr, oproti např. křesťanství.

Zároveň však platí, že lidské skutky soudí spravedlivý Bůh. Jeho spravedlivý soud by pak znamenal, že dobré odměňuje a bezbožníky trestá.⁷⁵ Talmud přiznává významné místo učení o odměně a trestu, zároveň však nabádá k tomu, že přikázání mají být plněna z čistých pohnutek.⁷⁶ To souvisí s radostným plněním přikázání (*micvot*), jak uvidíme dále.

⁷³ *Olam – Ha – Ba: The World To Come*; tamtéž

⁷⁴ *Olam – Ha – Ba: The World To Come*; tamtéž

⁷⁵ A. Cohen, *Talmud pro každého*, s. 154

⁷⁶ A. Cohen, tamtéž, s. 163

II. Umírání a pohřeb v judaismu

Druhou kapitolou jsme dospěli k popisu samotného pohřebního rituálu. Rituál pohřbu je praktikován po celém světě od počátku lidské kultury. Jeho konání vychází podle všeho z instinktivní nemožnosti nebo odmítnutí přijmout smrt jako definitivní konec života. Přes zjevný fyzický konec života člověk věří, že nějakým způsobem žije či přetrvává i po smrti, jak již bylo řečeno v úvodu.⁷⁷ Jedním z podstatných významů pohřebního rituálu je možnost znovuprožití smrti blízkých a tak pochopení, že „toto se opravdu stalo“. Rituály spojené s pohřbem tedy pomáhají člověku pochopit realitu smrti.⁷⁸

Na tomto místě je vhodné zmínit a uvědomit si, že pohřeb patří mezi tzv. přechodové rituály, stejně jako rituály jemu předcházející a následující, o nichž bude také řeč. Přechodové rituály, tak jak je popsal Arnold van Gennep, slouží k přechodu mezi dvěma životními etapami, a tím pomáhají vyrovnat se s nastalou situací.⁷⁹ Uvědomit si tyto spojitosti nám umožní pochopit lépe význam pohřebních rituálů v kontextu této práce. Rituály přechodu slouží mj. k překonání chaosu ve vztahu k neznámé obtížné situaci, v tomto případě při setkání se smrtí. Podobný cíl má psychologický přístup E. Kübler - Rossové, i když je ho dosahováno jiným způsobem, jak ještě uvidíme.

Přechodové rituály se většinou skládají ze tří samostatných a navazujících etap, tak jako je to v případě křtu, svatby a i pohřbu. Tyto etapy vyjadřují odloučení, pomezí a přijetí. Označují také stavy při přechodu od jednoho sociokulturního postavení k druhému.⁸⁰ Přechodové rituály jsou součástí různých náboženství, ale jejich světský a sociokulturní základ je zřejmý, jak zdůrazňuje Gennep. Umožňují totiž snazší přechod z jednoho místa, období nebo společnosti k následně další

⁷⁷ *Death rite*; <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/154596/death-rite>

⁷⁸ *The role of ritual following a major loss*; <http://opentohope.com/dealing-with-grief/good-grief/the-role-of-ritual-following-a-major-loss/>

⁷⁹ A. van Gennep, *Přechodové rituály*, s. 12

⁸⁰ A. van Gennep, *tamtéž*, s. 13

fázi života. Tento základ však není v žádném náboženství nebo kultuře možný bez určité formy přesahu, jak bylo řečeno výše.

Rituál tedy podle Gennepa v rámci své struktury a pomocí určitého odstupňování brání dezorientaci a tím přispívá k přehlednějšímu naplnění důležitých životních funkcí. Jinak řečeno, toto uspořádání (nebo pokus o ně) pomáhá lidem bránit chaosu prožívanému v životě. Právě smrt blízké osoby může takový chaos způsobit a určitý daný způsob jak se v jejím případě chovat pomáhá tyto nepříjemné stavy překonat. Pohřeb v judaismu je propracovaný do mnoha etap a částí, což usnadňuje orientaci v nové situaci a dává svým stoupencům k dispozici návod, jak se s ní postupně vyrovnat. Jak uvidíme dále, některé části tradice nemusí být pro účastníka pohřbu a následného truchlení příjemné. Přesto však mají v celku svůj význam, a ve výsledku slouží lepšímu a rychlejšímu vyrovnání se ztrátou blízké osoby. Srovnáme – li tento postup s procesem truchlení u E. Kübler - Rossovové, nalezneme podobný princip. Podle Kübler - Rossovové mají všechna stádia v truchlení své místo, a chtít nějaké nepříjemné přeskočit, popírat ho či se mu vyhnout by znamenalo pouze prodlužování zármutku a procesu uzdravování.

Můžeme také připomenout, že i když dnešní člověk již samozřejmě nevěří, že "*posvátné, božské, magické a čisté zmizí, pokud se pravidelně rituály neobnovuje*"⁸¹, je ze sociologických i psychologických analýz jasné, že opomíjení složitého tradičního členění životních cyklů vede ke stresům, pocitům prázdnoty a ztrátě vlastní identity. To naznačuje např. M. Goldmannová ve výše zmíněném článku.

Přechodové rituály je možné i dnes zaznamenat v jejich plném rozsahu kdekoliv kolem nás. Jejich důležitou funkcí v rámci kultury a společnosti je ulevovat aktivním účastníkům od všudypřítomně se hromadící nejistoty a napětí, a to umělým vytvářením dramatických stavů.⁸² Tento systém pozorujeme právě v případě židovského pohřbu a rituálů truchlení, např. při sezení šivy.

Gennep mluví o momentu přechodu proto, že jde o reálný přechod z jednoho do druhého; z jednoho světa do druhého, a to jak v materiálním,

⁸¹ A. van Gennep, *Přechodové rituály*, s. 19

⁸² A. van Gennep, *tamtéž*, s. 25

tak i magicko – náboženském smyslu. Proto mluvíme také o pomezí těchto dvou oddělených světů. Toto pomyslné i materiální pomezí se vyskytuje ve všech obřadech, které provázejí přechod od jedné magicko - náboženské či sociální situace do druhé. V případě materiálního přechodu se posvátný ráz soustřeďuje na práh nebo dveřní prostor. Dveře jsou v této souvislosti chápány jako mez mezi světem domácím a cizím. Překročit práh v tomto smyslu znamená připojit se k novému světu. Je to důležitý rituální úkon při svatebních obřadech, při obřadech adopce, obřadech vysvěcení na kněze a při pohřbu. Místem vstupních a výstupních rituálů bývají hlavní dveře.⁸³

S přechodovými rituály, jak Gennep podotýká, se setkáváme i v situacích vzkříšení a převtělování, toto téma by však již pro účel této práce znamenalo velkou odbočku a není prostor se mu na zde více věnovat. Mezi přijímací rituály patří i hostiny po pohřbu a vzpomínkové slavnosti. Jejich cílem je navázat pouto mezi pozůstalými a někdy i nebožtíkem.

Zjednodušeně by se existence přechodových rituálů dala shrnout tak, že život jednotlivce, bez ohledu na typ společnosti, spočívá v postupném přecházení od jednoho věku k dalšímu a od jednoho zaměstnání k jinému, jak poukazuje v úvodu své knihy Gennep.⁸⁴

Hodnota života

Jak již bylo řečeno, život je v judaismu hodnocen nad vším ostatním. Jelikož podle Talmudu pocházejí všichni lidé z jedné osoby, přirovnává se záchrana jednoho života k záchraně celého světa, a zničení jednoho života k zahubení celého světa.⁸⁵ Toto pojetí života a úcty k životu pak následně ovlivňuje veškeré pohřební konání.

Téměř všechna přikázání z 613 příkazů je možné porušit pro záchranu života. Výjimkou jsou vražda, incest, cizoložství, modloslužebnictví. Tyto příkazy jsou podle některých zdrojů natolik důležité, že nesmějí být porušeny ani pro zachování života. Jiní však

⁸³ A. van Gennep, s. 26

⁸⁴ A. van Gennep, s. 12

⁸⁵ *Life, death and mourning*; www.jewfaq.org/death.htm

dávají důraz na noahidskou tradici, která upřednostňuje jiná nařízení.⁸⁶ Podle rabína Hoffberga Bůh odpustí těm, kdo ho o to žádají, pokud neporušili jedno ze sedmi noahidských (Noemových) příkázání.

Judaismus např. požaduje porušení zákonů pro zachování života v případě příkazu držet půst o svátku Jom Kipur, pokud by to ohrožovalo zúčastněné osoby na životě, nebo v případě potratu, kdy by byl ohrožen život matky (nenarozené dítě není podle židovského práva považováno za lidskou živou bytost).⁸⁷

Protože je život tak cenný, je zakázáno urychlovat smrt, a to podle některých ani za účelem zmírnění utrpení. Eutanazie, sebevražda a asistovaná sebevražda jsou židovskými zákony přísně zakázány. Podle Talmudu je i zakázáno pohnout s pažemi umírající osoby, pokud by to zkrátilo její život.⁸⁸ Po smrti není dobré toužit ani za ní spěchat, jak je tomu např. v řecké filosofii u Platóna.⁸⁹ Naopak de Vries si všímá, že ačkoliv je život často velkým utrpením, lidé se ho křečovitě drží a nechtějí se ho vzdávat.⁹⁰ Poukazuje na to, že i když je život plný utrpení a námahy, tak ho většinou "*shledáváme hodným té námahy*". Podle de Vriese jsou lidé smrtí zaskočeni a nepovažují ji za vysvobození ze životního utrpení. Proto smrt vzbuzuje strach, úzkost, děs a hrůzu. Je to nerozluštitelná hádanka.⁹¹ Gillman zdůrazňuje realistický pohled judaismu na smrt, bez nadějných vyhlídek na posmrtný život, které by mohly ulehčovat situaci. S tím souvisí i to, že v domě truchlení se dvakrát denně recituje Žalm 49. Podle Gillmana je smrt v pohledu judaismu tragická, i když nejde o konec vztahu s Bohem.⁹²

Pokud je smrt bezprostřední a jistá a pacient trpí, povoluje judaismus přirozeně zanechat umělého prodlužování života. Za určitých okolností je povoleno odmítnout prostředky, které život uměle prodlužují. Je příkázáno život zvolit a prodloužit ho tam, kde je to možné a kde tím

⁸⁶ *Noemovy zákony*; <http://www.granosalis.cz/modules.php?name=News&file=article&sid=4640>

⁸⁷ *Life, death and mourning*; www.jewfaq.org/death.htm

⁸⁸ *Life, death and mourning*; www.jewfaq.org/death.htm

⁸⁹ N. Gillman, *Vzkříšení a nesmrtelnost v židovském myšlení*, s. 67

⁹⁰ P. de Vries, *Židovské obřady a symboly*, s. 233

⁹¹ P. de Vries, *tamtéž*, s. 234

⁹² N. Gillman, *Vzkříšení a nesmrtelnost v židovském myšlení*, *tamtéž*

prokazujeme člověku úctu. Ale je nutné se ho také umět vzdát, když přijde okamžik smrti.⁹³ Zdraví a život jsou hodnoty ceněné nad vším ostatním.

Umění umírat

V judaismu jsou, jak již bylo řečeno, obsažena rozdílná učení o tom, co se po smrti odehrává s duší a tělem. Tato oblast zůstává poněkud zastřena tajemstvím, což souvisí s obecným rysem judaismu zaměřit se na tento viditelný svět a na to, co na něm lze za života vykonat, jak už bylo zmíněno.⁹⁴ Judaismus se velkou měrou zabývá strukturou zákona a myšlení, a i odtud vzniká silná víra, že energii je třeba zaměřit na tento svět a život, na tuto křehkou pozemskou existenci. O tom, co přijde po smrti, není možné se příliš dohadovat.⁹⁵ Smrt jako konec lidského života je ve své podstatě často nahlížena jako tragická a nevyhnutelná. Některé myšlenkové proudy se dívají na smrt jako na něco, co nutně přijít musí, proto je podle nich třeba se na smrt dívat zpřímá a s nadějí, že dobře prožitý život bude odměněn věčným životem. Pro některé může mít smrt i význam jakéhosi návratu domů.⁹⁶ Na jiném místě se poznamenává, že smrtí se Žid odevzdává do Boží vůle. Takto smrt není projevem nespravedlnosti, ale smysluplné lásky.⁹⁷ Bolest ze smrti tedy může být zmírněna pohledem na smrt jako na moment přechodu z tohoto světa do světa věčného.

V souvislosti s pohledem judaismu na život a jeho význam by Žid neměl svou smrt očekávat se strachem a hrůzou. Jediný strach je strach zemřít, dokud se člověk na smrt nepřipraví. Proto radí Mišna: „*Obrat' se den před svou smrtí!*“, čímž je myšleno každý den. Protože nikdo neví, který den zemře, má být každý den činěno pokání.⁹⁸ Talmud učí životu, ze kterého by vyplývalo v každém okamžiku dobré svědomí ze skutků, a

⁹³ Tod und Trauer; <http://www.liberales-juden.de/cms/index.php?id=66>

⁹⁴ *Jewish life. About death and mourning;*

<http://www.jewishfederations.org/page.aspx?id=40099>

⁹⁵ Death and mourning; http://www.liberaljudaism.org/lj_wherewestand_death.htm

⁹⁶ *Jewish life. About death and mourning;*

<http://www.jewishfederations.org/page.aspx?id=40099>

⁹⁷ Di Sante, *Židovská modlitba*, s. 183

⁹⁸ G. Fohrer, *Glaube und Lehren im Judentum*, s. 157

nevznikala újma druhým.⁹⁹ R. Hoffberg připomíná, že v židovství neexistuje návod "jak zemřít". Naopak jde o to, jak žít a odtud se cítit "*comfortable with death*", doslova "cítit se pohodlně se smrtí, ve smrti", být smířen se smrtí. To souvisí s naplněním života, když se člověk ohlíží zpět na to, jak žil.¹⁰⁰

To, co je pro Žida na tomto světě opravdu hodnotné jsou skutky, příkazy, které naplnil. Tato micva, povinnost, je vše, co je povinen Bohu, bližním i sobě. Je to výsadní právo, za které jsou Židé vděční, dar radostně za života plnit povinnosti.¹⁰¹

Podobně je život na zemi popisován jako předsíň, kde se člověk připravuje, než vstoupí do paláce. Život je přípravou na smrt. Je přikázáno k němu přistupovat s důstojností a úctou. Život není lehkomyslně darovaná pozornost, je to povinnost, úkol, posláním. "*Proti své vůli jsi byl stvořen, proti své vůli žiješ, proti své vůli zemřeš a proti své vůli budeš jedenkrát skládat účet před Králem Králů, Svatým, budiž požehnán.*"¹⁰² Záleží na tom, co si člověk se svým životem počne; záleží, jak se připraví v této předsíni. De Vries k tomu dodává, že v tomto myšlení má důležité místo naděje: nikdo nezná čas své smrti, a proto má každý další okamžik obrovskou cenu, je příslibem života a štěstí.¹⁰³ Na to klade velký důraz i rabín Hoffberg, když říká, že každý příští den představuje naději, že se lépe podaří plnit micvu, že se podaří lépe žít a dostat svým závazkům, v čemž leží i odměna z naplněného života. E. Kübler - Rossová často zdůrazňuje, že umírající člověk má vždy mít naději, i když ví, že umírá a že se blíží konec.¹⁰⁴ Má tak možnost dát do pořádku své nevyřešené pozemské záležitosti, aby ze života odešel smířený. Má také vědět, že ti, kdo jsou mu blízko, mu pomohou všemi silami, aby mohl žít co nejdéle a nejlépe. Vědomí blížícího se konce mu pomůže lépe a plněji prožít zbývající dobu života. Umírající je rozzloben, že přišel o budoucnost, ale pak si uvědomí, že ještě žije, a žije často

⁹⁹ Judentum als Lebensform, Tod und Trauer, <http://www.payer.de/judentum/jud503.htm>

¹⁰⁰ rozhovor s R. Hoffbergem, viz pozn. č. 24

¹⁰¹ *Judentum als Lebensform, Tod und Trauer. Die jüdische Kunst des Sterbens*; <http://www.payer.de/judentum/jud503.htm>

¹⁰² P. de Vries, s. 234; Mišna, Avot 4, 29

¹⁰³ P. de Vries, tamtéž

¹⁰⁴ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, str. 117

intenzivněji a plněji než zdravý člověk, který stále jen plánuje.¹⁰⁵ S tím se shoduje i židovský přístup.

Několik postřehů o životě a smrti najdeme také v knize rozhovorů s izraelským filosofem a vědcem Ješajahu Leibowitzem.¹⁰⁶ J. Leibowitz se musel vyrovnávat se smrtí svého syna. Utrpení podle něj patří k životu, k životním normám. Žid se smiřuje s tím, že život má svůj přirozený běh, že svět funguje podle svých vlastních zákonů a my lidé ho nemáme pod kontrolou. Pokud žijeme a chceme žít, tak se s tímto zákonem smiřujeme.¹⁰⁷ Na jiném místě J. Leibowitz dodává, že člověk si je sice vědom své smrti, ví, že zemře, ale zároveň „nevěří, že zemře“.¹⁰⁸ Nemůže a nesmí tomu věřit, protože by nedokázal žít: „Každý člověk žije tak, jako kdyby nevěděl, že musí zemřít. Jinak by nebyl schopen žít.“ To se netýká jen filosoficky uvažujících lidí, ale každého člověka. Člověk tedy ví, že zemře, ale na svou smrt nevěří, a právě proto je schopen žít.¹⁰⁹ To zdůrazňuje i E. Kübler - Rossová, pro niž je z pohledu psychiatrie pro člověka vlastní smrt nemožná. Pro lidské podvědomí je představa konce života nepochopitelná, a když, tak pouze ve smyslu zabití, zlým činem. Smrt je tedy v tomto smyslu něco špatného, je to událost budící strach a volající po odplatě a trestu.¹¹⁰ Tyto představy jsou zásadní pro vyrovnávání se se smrtí.

Zdraví a nemoc

Lidské tělo utváří člověka samotného, ale také určuje formu, v níž žije na zemi a která má svou vlastní cenu. Skrze tělo se uskutečňuje souvislost mezi hmotou a bytím, vzájemně na sebe působí, proto musí být tato tělesná schránka, která je zároveň nástrojem člověka, zdravá a bez poškození. Proto klade židovské učení takový důraz na zdraví. Nemocný člověk má povinnost usilovat o brzké uzdravení. Ze získaného života je povinnost všemi dostupnými prostředky učinit to nejlepší. Člověk nemá

¹⁰⁵ E. Kübler – Rossová, *Otázky o smrti a umírání*, s. 18

¹⁰⁶ Shashar, M., *Hovory o Bohu a světě s Ješajahu Leibowitzem*, s. 206

¹⁰⁷ Shashar, M., tamtéž, s. 207

¹⁰⁸ Shashar, M., tamtéž

¹⁰⁹ Shashar, M., tamtéž, s. 208

¹¹⁰ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, s. 2

svůj život zanedbávat, zneužívat, ani s ním libovolně nakládat; s vlastním ani s životem druhých. Protože jsme „*dostali příležitost, které se musíme zhostit svými nejlepšími silami.*”¹¹¹

Lidská existence, štěstí i neštěstí jsou závislé na druhých lidech. Štěstí je možné prožívat, pouze pokud ho člověk s někým sdílí. Stejně tak je důležité sdílet i nešťastné události a trápení, a judaismus na to klade velký důraz, když dává na významné místo úlohu rodiny, přátel a obce v procesu truchlení.¹¹²

Účast na smutku je micva, náboženská povinnost. Návštěva nemocného či umírajícího je službou lásky. Tato micva návštěvy nemocných se nazývá bikur cholim a v hebrejštině má posvěcující význam. Je to uctivý a v dobrém slova smyslu zbožný výraz. Souvisí s tím to, že je potřeba nemocnému něčím přispět, poskytnout mu útěchu, pomoc a naději. Znamená to poskytnout mu úlevu, podporu, nevtírat se. Je vhodné se za nemocného modlit, i když samotná modlitba samozřejmě nemůže nikoho zachránit. V této souvislosti de Vries zmiňuje slovo "šalom", které je vhodné pronášet v rámci krátké modlitby. Šalom, mír, platí za ztělesnění dokonalosti.¹¹³ Hebrejský slovesný kořen š-m-l od něhož je šalom odvozeno, znamená právě neporušený, ukončený, úplný, dovršený. Rabín Hoffberg považuje šalom za důležité slovo, které pomáhá pochopit židovský postoj k životu. Šalom svým významem vyjadřuje pokoj, doslova přeloženo znamená být kompletní. V životě jde v tomto smyslu právě o to být kompletní. Žid se má stále snažit, aby mu nechyběla žádná část a součást, v tomto smyslu jde o naplnění v každodenním životě. Žid se má podle r. Hoffberga snažit pro tento svět činit co nejvíce dobrého a každý dne se znovu ptát, jestli učinil dost. Pokud ne, tak se má modlit v naději, že se to další den povede lépe.¹¹⁴ Zde můžeme opět pozorovat, kde také spatřuje judaismus naději: v dalším dnu, v zítřku, v budoucnosti, a co dobrého může přinést.

¹¹¹ P. de Vries, s. 235

¹¹² *A non jewish mourner sits shiva*; http://www.interfaithfamily.com/life_cycle/death_and_mourning/A_Non-Jewish_Mourner_Sits_Shivah.shtml

¹¹³ P. de Vries, tamtéž

¹¹⁴ rozhovor s R. Hoffbergem, viz pozn. č. 24

Umírání

Pokud se smrt pozvolna blíží, připravuje se Žid skrze modlitby; vyznání vin, lítostí a vyznáním víry. Modlitba vyznání vin se nazývá Kol Nidre, v překladu „všichni slibují“. Toto vyznání je sborem věřících pronášeno při bohoslužbách o svátku Jom Kipur. Umírající se Kol Nidre modlí v první osobě. Společně s ostatními členy rodiny se umírající modlí Šema Jisrael: „*Slyš, Izraeli, Hospodin Bůh tvůj, Hospodin jediný*“.¹¹⁵ Šema Jisrael je hlavní modlitba týdenních synagogálních bohoslužeb.

Podle de Vriese má umírající vědět o svém vážném stavu, aby měl čas urovnat své pozemské záležitosti a připravit se na smrt.¹¹⁶ To je důležité i pro Kübler - Rossovou.

Umírající se před smrtí usmíruje s lidmi a s Bohem. Pronáší viduj, vyznání hříchů před Hospodinem. Dále žehná svým potomkům. Je možné zarecitovat modlitbu Adon olam, Pán světa: „*Do Jeho rukou odevzdávám svou duši, když usínám i když se probouzím, a se svou duší i své tělo. Hospodin je se mnou, nebojím se nic.*“¹¹⁷

Na počátku smrti umírající Žid spolu s ostatními vyznává Šema Jisrael:

Můj Bože a Bože mých otců, přijmi mou modlitbu...

Odpusť mi všechny hříchy, které jsem spáchal za svého života.

Přijmi mou bolest a utrpení jako pokání a odpusť mé zločinění neboť proti tobě samotnému jsem zhřešil.

Přiznávám, že můj život a uzdravení závisí na tobě.

Ať je tvá vůle mě uzdravit.

Ale pokud nařídíš, že zemřu z tohoto utrpení,

ať má smrt napraví všechny hříchy a překročení, která jsem proti Tobě spáchal.

Ukryj mě ve stínu Tvých křídel.

Dej mi podíl na přicházejícím životě.

Otče otroků a Strážce vdov, ochraňuj mou milovanou rodinu.

¹¹⁵ ČEP, Dt 6, 4

¹¹⁶ de Vries, s. 244

¹¹⁷ de Vries, s. 245

Do Tvé ruky vkládám svou duši. Ty mě zachraňuješ, ó, Pane, Bože pravdy.

Slyš, Izraeli, Hospodin náš Bůh, Hospodin jediný.

Hospodin je Bůh.

Hospodin je Bůh.¹¹⁸

Na tomto vyznání je důležité, že ve srovnání s ostatními zásadními rity přechodu je významná jeho tichost. To, co vysloveno není, nám říká více než to, co v modlitbě umírajícího vysloveno je. Stručně řečeno, není zde (kromě posledních tří vět) slovo, které by nemohlo být vyřčeno žádným nežidem, který věří v Boha. O hříchu, pokání, soudu a smíru by mohl mluvit i křesťan či muslim. Závěrečné věty identifikují umírající osobu s komunitou a její vírou. Šema Jisrael se učí děti od chvíle, kdy začnou mluvit, na konci života touto modlitbou člověk také opouští svůj život.

Po smrti se zemřelému zavřou oči, někdy i ústa. Je přikryt bílou látkou, které se dotknou děti a příbuzní. Na tomto příkladu vidíme, že děti nejsou vyloučeny z událostí týkajících se smrti, což má, jak připomíná E. Kübler - Rossová i M. Goldmannová, pozitivní vliv na samotné vyrovnávání se se zármutkem. Obličej zesnulého se přikryje se slovy: „*Požehnaný budiž, Bože, Pane náš, Králi světa, který jsi rytířem pravdy.*“

Smrt

Několik rituálů se vztahuje k okamžiku, kdy se lidé o smrti dovídají a reagují na zprávu o ní. V okamžiku smrti přiznají přítomní svou víru v Boha, tím že oznámí Boží panování, všemohoucnost a jedinečnost, stejným způsobem jako na konci svátku Jom Kipur. Truchlíci jsou až do pohřbu osvobozeni od náboženských povinností.¹¹⁹

V souvislosti s chápáním smrti jako projevu boží lásky a vůle doprovází zprávu o něčí smrti požehnání: „*Požehnaný jsi, Hospodine, Bože náš, Králi světa, opravdový soudce.*“¹²⁰ Modlitby se odříkávají

¹¹⁸ J. Neusner, *An Introduction to Judaism*, s. 30, 31, překlad J. T.

¹¹⁹ *Encyclopedia Judaica, Death, Laws and customs*, s. 1425 - 26

¹²⁰ Di Sante, *Židovská modlitba*, s. 183

v místnosti, kde člověk zemřel, při průvodu na hřbitov, a na hřbitově před uložením do hrobu.

V reakci na zprávu o smrti bylo zvykem polít načerpanou vodou obydlí mrtvého, což mělo původně význam oznámení smrti, neboť Židé byli zdráhaví k ohlašování špatných zpráv. Jiné výklady poukazují na to, že tento akt oznamoval smrt významného člověka a mělo to vyjadřovat, že už nezbyla voda pro ostatní ve společenství.¹²¹

Také rituální roztržení roucha může sloužit jako bezprostřední reakce na tuto zprávu o smrti blízkého. Je to vyjádření šoku a bolesti. Mezi tyto zvyky patří také zakrývání zrcadel, které mělo symbolicky zamezit, aby se odcházející duše skrze toto zrcadlo chytila do pasti, nebo aby se zemřelý v zrcadle nezobrazil a neoznámil tak druhou smrt v domě. Podobně se také vylévala stojatá voda, aby ji duch zemřelého nezamořil. Pro zakrývání zrcadel existuje moderní vysvětlení, kdy je zrcadlo považováno za symbol marnivosti, tudíž není vhodné se do něj dívat při úmrtí blízké osoby. Dnes se tyto starobylé rituály již většinou nedodržují, ale přesto mají často mnozí pocit, že by v okamžiku smrti "měli něco dělat", aby zaplnili prázdnotu a vytěsnili bezmocnost, kterou pociťují.¹²²

Péče o zemřelé

Předpohřební rituály

Většina zákonů a zvyků vztahujících se k pohřbu je založena na biblické zprávě, mnoho přídatných ustanovení se však vyvinulo spíše z rabínských než biblických zdrojů. Konzistence s biblickým obdobím existuje, ale zejména mezi talmudickým obdobím a moderní dobou. S několika výjimkami jsou zákony zapsány v Talmudu a první zdroje jsou totožné se zákony, které se dodržují i dnes.¹²³

Tato pravidla jsou uzpůsobená tak, aby zajistila důstojnost zemřelým i žijícím. Významnou úlohu má při židovském pohřbu respekt k mrtvým. Je ustanoveno, že s tělem má být zacházeno s úctou a vážností. Judaismus přirovnává mrtvé tělo k poškozenému svitku Tóry. Neslouží již

¹²¹ Encyclopedia Judaica, *Death, Laws and customs*, s. 1425 - 26

¹²² *Union progressiver Juden: Tod und Trauer*; <http://www.liberales-juden.de/cms/index.php?id=66#92>

¹²³ Encyclopedia Judaica, tamtéž

svému původnímu účelu, ale stále si zaslouží vážnost s ohledem na svatý účel, kterému dříve sloužilo. Z toho vyplývá uctivé zacházení s ním. Tělo je považováno za Boží stvoření a sídlo duše, a je s ním tedy proto zacházeno s největším respektem. Podobně se usiluje o co největší úlevu pro truchlící pozůstalé a o to, aby ostatní sdíleli jejich smutek a tím jim ho pomáhali nést.¹²⁴

Úcta k tělu

Mrtvé tělo jako nositel duše za života člověka zasluhuje zacházení s velkou úctou a péčí. Během let se vyvinulo mnoho zákonů a zvyků týkajících se zacházení s mrtvým tělem, od okamžiku smrti až po pohřeb.

Od pitvy většinou bývá odrazováno, jak bylo uvedeno výše, jelikož se považuje za znesvěcení těla. Je povolena tam, kde může zachránit život, nebo pokud to vyžaduje místní židovské právo. Pokud musí být pitva provedena, měla by co nejméně zasahovat do těla a co nejméně ho narušovat.

Tělo není balzamováno, a žádné orgány ani tělesné tekutiny nesmějí být odňaty. Podle některých zdrojů je povoleno darování orgánů, jelikož pohřeb člověka, jenž orgány přijal, učiní zadost požadavku pohřbít celé tělo. Balzamování a ohledávání těla se většinou nepraktikuje, protože by to znamenalo, že mrtvé tělo je vnímáno jako "věc". O mrtvé tělo se pečuje jemně; je umyto, zabaleno do čisté bavlny nebo do lněného rubáše, a pohřbeno v prosté dřevěné rakvi. Jednoduchost rubášů a rakví je cesta, jak se vyhnout výstřelkům charakteristickým pro Egypt.¹²⁵

I když myšlenka manipulovat s tělem nejméně jak je možné je důležitá, micva „zachování duše“ (pikuah hanefeš) je považována za prvořadou a téměř všechny židovské autority nyní podporují dárcovství orgánů a povolují pitvu ve službě lékařského výzkumu. Kremace povolena není, tělo musí být pohřbeno v zemi. Rakve nejsou požadovány, pokud jsou však použity, musí v sobě mít vyvrtány díry, aby tělo přišlo do kontaktu s půdou. Rakev je zhotovena z bílých neohoblovaných prken. Tělo se pohřbívá v dřevěné rakvi, aby se přirozeně navrátilo do země. Do

¹²⁴ Encyclopedia Judaica, *Death, Laws and customs*, 1425 - 26

¹²⁵ Encyclopedia Judaica, tamtéž

rakve se zemřelému nepřidávají žádné šperky či cennosti, je pohřben ve lněném rubáši jen s tím, co patří k jeho tělu, i např. umělá noha. V moderním Izraeli je však zvykem nepohřbívat do rakve, tělo je pouze položeno na máry a do hrobu je uloženo zabalené do sukna. Výjimkou jsou vojáci padlí za vlast, kteří většinou bývají pohřbeni v rakvi.¹²⁶

Při pohřbech není tělo nikdy vystavováno a obřady s otevřenou rakví jsou židovským zákonem zakázány. Podle židovského zákona je vystavování těla považováno za výraz nerespektování, protože tak umožňuje pohled na tělo nejen přátelům, ale i cizincům, kteří by se tak mohli vysmívat bezmoci mrtvého.

Rituální nečistota mrtvého těla

Pro ortodoxní instance je přísně zakázané, aby se nežid dotýkal židovského zemřelého. Tento zákaz platí od antiky, vyvinul se původně z pohanských zvyků zmrzačit mrtvé tělo a krev použít k rituálním účelům.¹²⁷ Přítomnost mrtvého těla představuje v každém případě zdroj rituální nečistoty. Z tohoto důvodu by se kněz neměl nacházet v přítomnosti mrtvoly. Lidé, kteří se nacházeli v blízkosti těla, si před příchodem domů myjí ruce. To se činí jako symbolické odnětí duchovní nečistoty, ne fyzické nečistoty či špíny, a požaduje se bez ohledu na to, zda došlo k fyzickému kontaktu s mrtvým tělem či nikoli. Kübler - Rossová dává tuto tradici opět do souvislosti se zlobou a trestem. Nejen v židovské kultuře se setkáváme s rituály, které s mrtvými zachází jako se zlými, nečistými, kterých je zakázáno se dotýkat. Je to z důvodu pocitů hněvu a zlosti, které si lidé v dnešní době odmítají přiznat. Proto se také objevují problémy s celkovým vyrovnáním se se zármutkem a přístupem k umírání.¹²⁸

Stráž u zemřelého

Na důkaz respektu a úcty není tělo od smrti do pohřbu zanecháno osamocené a bez pozornosti. Tento starý zvyk přináší neocenitelnou útěchu pozůstalým. Ti, kdo sedí u mrtvého těla, se nazývají šomerim, z

¹²⁶ P. de Vries, s. 248

¹²⁷ Life, death and mourning; <http://www.jewfaq.org/death.htm>

¹²⁸ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, s. 4, 5

kořene slovesa š-m-r; strážci nebo opatrovníci, nebo také hlídači. Střežení těla patří mezi pomezí rituály.¹²⁹ Zvyk mít stráž u těla mrtvého (v Bibli úloha např. Miriam) do doby pohřbu má funkci uctít mrtvého a střežit mrtvé tělo proti poškození. Tělo leží v úctě v oddělené místnosti, a ve dne i v noci se u něj stráž střídá. Strážci u těla také rozjímají, např. pomocí čtení žalmů.¹³⁰ Respekt k mrtvému tělu má prvořadý význam. Šomerim nesmějí např. jíst, pít a vykonávat příkazy v přítomnosti mrtvého těla. Znamenalo by to výsměch zemřelému, neboť ten již tyto věci vykonávat nemůže.¹³¹ V tomto doprovázení těla můžeme spatřovat podobnost s tím, jak přicházíme na svět. Na zrození nového života vždy někdo dohlíží, stejně tak jako potom na jeho odchod.¹³²

Chevra kadiša

Pokud zemře člen židovské komunity, je odpovědností komunity pomoci jeho pozůstalé rodině v konečném aktu.¹³³ Vedení a záležitosti týkající se pohřbu i truchlení má na starosti rabín. Na něj se rodina ihned po úmrtí obrací a žádá rady. Další roli má v rámci náboženské obce společnost Chevra kadiša (svaté společenství). Většina dobře organizovaných komunit může posloužit touto tajnou pohřební společností, zbožným spolkem, který tvoří dobrovolníci.¹³⁴ Její členové připraví tělo na pohřeb. Patří mezi ně muži i ženy, jelikož muži připravují muže a ženy zase ženy. Jejich práce je považována za extrémně záslužnou, neboť ti, jimž prokazují službu, ji jim již nemohou splatit. Nazývá se jinak také "pohřební bratrstvo". Prokazují mrtvým poslední službu lásky. Chevra kadiša se také stará o všechny formální náležitosti, které s pohřbem souvisí. Tato instituce je zde proto, aby pozůstalí nezůstali na péči o zemřelého sami.

¹²⁹ A. van Gennepe, s. 138

¹³⁰ *Life, death and mourning*; <http://www.jewfaq.org/death.htm>

¹³¹ *Life, death and mourning*; <http://www.jewfaq.org/death.htm>

¹³² *Jewish death and grieving rituals*, <http://whynotrachel.wordpress.com/2008/03/06/jewish-deathgrieving-rituals/>

¹³³ *Guide to jewish funeral*; http://www.uscj.org/guide_to_jewish_fune6211.html

¹³⁴ P. de Vries, s. 251

Příprava na pohřeb

Když osoba zemře, jsou jí zavřeny oči, tělo je položeno na podlahu a zakryto tenkou látkou, a vedle něj se zapálí svíce. Tato svíce bývá zapálena v domě truchlení ihned po vyhasnutí světla života. Plamen symbolizuje duši, která ještě pobývá mezi ostatními. Dokud je tělo přítomné mezi pozůstalými, je tam přítomná také jeho duše.¹³⁵

Tělo je následně omyto rituální koupelí, tahara, a to buď ponořením do mikve, nebo omytím proudem vody předepsaným způsobem. S tělem se smí pro potřeby omývání různě manipulovat, nesmí se však obracet tváří k zemi.

Pokud se stane, že zemřelá osoba trpěla nějakým zraněním a její krev by zasáhla oděv, není rituální omývání dokončeno. Je to proto, že krev člověka se považuje za stejně svatou jako jeho život, a zaslouží si řádný pohřeb.

Zároveň s přípravou těla na pohřeb se členové skupiny modlí za odpuštění hříchů zemřelého člověka. Prosí Boha za to, aby přijal duši zemřelého, chránil ji a poskytl jí věčný pokoj. Modlíci také vyjadřují vděčnost za život zemřelého a za všechno dobré, které tato osoba přinášela.¹³⁶

Po modlitbách vyžadovaných pro rituální očištění tedy následuje 2000 let stará tradice pohřbívání v rubáši, která předchází uložení těla do rakve. Tělo je oblečeno je bílého rubáše, tachrichim, který je záměrně ponecháván jednoduchý, aby se zabránilo rozlišováním mezi bohatými a chudými. Rubáš je vyroben z tenké lněné (levné) látky. Muži jsou pohřbívání se svými modlitebním šálem, talitem, kterému je ustřižnuta rohová třáseň na znamení nefunkčnosti talitu a ukončení jeho používání.¹³⁷

Členové Chevra kadiša pečují o to, aby byly tyto pohřební rubáše připraveny, pokud si ho zemřelý nezajistil dopředu sám. Pečlivě (často ručně) je šijí členky Chevra kadiša. Pro muže se tento oděv skládá z

¹³⁵ P. de Vries, s. 252

¹³⁶ P. de Vries, tamtéž

¹³⁷ P. de Vries, tamtéž

pokrývky hlavy, kalhot, košile, opasku, vázanky a ponožek, pro ženy je připraven odpovídající ženský oděv. Tradice jednoduchého pohřebního oděvu započala u Rabbiho Gamaliela, který požadoval, aby byl pohřben ve velice jednoduchém oděvu, protože přišel na svět jako kdokoliv jiný, a stejně tak by měl z tohoto světa odejít. Do té doby bylo zvykem, že rabín byl pochováván ve svém bohoslužebném oděvu, který nosí o šabat a o Vysokých svátcích. Podobně i bohatí nosili své nejlepší šaty. Chudí se však mohli ve svých šatech cítit zahanbeni, zároveň to způsobovalo, že pohřby odkládali. Rabbi Gamaliel tak přinesl do židovské pohřební tradice určitou demokracii. Bohatí i chudí jsou před Bohem stvořeni se stejnou hodnotou; není podstatné, co nosí navenek, ale jací lidé jsou to uvnitř. Od doby patriarchy rabiho Gamaliela jsou tedy tyto rubáše i rakve, v nichž je tělo pohřbeno, velmi prosté a skromné, aby si je mohli dovolit i nejchudší.¹³⁸

Půda z Izraele

Jako symbol jednoty s Bohem a Izraelem umísťuje společenství do rakve sypkou půdu z Izraele, *erec Jisra'el*. Neznamená to, že by tělo bylo pohřbené v Izraeli, nýbrž že bude vždy v kontaktu se Svatou zemí. Některé rodiny si přivezou vlastní půdu nebo kameny z Izraele. Tato půda se posílá z Izraele po celém světě. Hlínou se naplní sáček a z toho se odsype všem účastníkům pohřbu. Ti rozpráší zrnka po obličejí zemřelého, jeho rubáši a kolem něj. Během tohoto úkonu se pronášejí biblické verše: „... *a svou zemi, svůj lid, zproští viny.*“ (5M 32, 43) Každý Žid myslí na zemi svých otců a touží být v ní pohřben; je také zvykem pohřbívat obličejem směrem k Izraeli. Existovala dokonce praxe přemísťování nebožtíka a vykonání nového pohřbu v Izraeli. Posypání prachem se dnes již koná většinou ihned po očištění a následném uložení do rakve, aby se rakev nemusela otevírat znovu.¹³⁹

Po tahaře je rakev pokryta černým sukнем, na její víko se umístí svíce. Někdy se rozbije rituální nádoba na taharu a její střepy se vloží do rakve zemřelého, dva střepy se položí na jeho oči, aby zůstaly zavřené.

¹³⁸ P. de Vries, s. 251

¹³⁹ P. de Vries, tamtéž

Jinde je před cestou na hřbitov rozbita miska s mletou kávou, na znamení pomíjivosti, ale i proti pachu a tím za účelem zachovat úctu k zemřelému.¹⁴⁰

Pohřeb

Židovský pohřeb má mnoho charakteristických specifíků. Jeho povaha vyplývá zejména z úcty k pozůstalým a k životu vůbec. Židovská pohřební praxe je založena na hluboké víře ve svatost lidského života, důstojnosti jedince a citových a duchovních potřeb pozůstalých. V židovském pohřbu se projevuje úcta před smrtí, ale i projevy lásky k životu, který odešel.

Židovské pohřby jsou jednoduché a strohé. Tradice považuje květiny a hudbu za příliš slavnostní pro tak smutnou událost. Pohřeb se zaměřuje na ztrátu jedinečné duše a proto je jádrem obřadu oslavná řeč.¹⁴¹

V projeveném rozdílu ke křesťanským pohřbům nemluví židovská liturgie o smrti v souvislosti s „lepším místem“, do kterého jdeme. Zatímco neexistuje jednotný židovský pohled na život po smrti (ale názorů je mnoho, jak bylo řečeno výše), liturgie se nezmiňuje o životě po smrti, nebo o setkání s Bohem či s rodinnými příslušníky, kteří již zemřeli.¹⁴²

Pohřeb je micva; je to příkaz a závazek pro žijící. Živým je přikázáno pochovávat mrtvé. Mrtvý člověk se nestará o to, jak je pochován, a proto se o svůj pohřeb nestará ani člověk, dokud žije. *„Všechny příkazy týkající se pohřbů jsou závazné pouze pro živé.“* Lidé sice činí přípravy na vlastní pohřeb, ale pohřeb je tu pro živé, je to "nástroj" pro žijící, pozůstalé. Pokud jde o pohřeb, zdůrazňuje rabín R. Hoffberg velký důraz na starost o pozůstalé. V judaismu je zákaz pohřbívání sebevrahů na hřbitově s ostatními. To se však nikdy ve skutečnosti nedodržovalo, protože při pohřbu jde v první řadě o pozůstalé,

¹⁴⁰ P. de Vries s. 252

¹⁴¹ Jewish encyclopedia, Burial; <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=1607&letter=B>

¹⁴² Jewish encyclopedia, tamtéž

nikoli o zemřelé. Pozůstalí mají přednost a musí se na ně brát větší ohled. Tato praxe dobře ukazuje postoj k životu a pohřbívání.¹⁴³

V židovské tradici je pohřbívání někdy označováno jako Chesed šel emet, věrná milující dobrota. Tento termín vyjadřuje myšlenku, že to, co pozůstalí dělají pro mrtvé, je ten nejvíce upřímný a nesobecký čin péče, který mohou vykonat, jelikož mrtví se jim již nemohou odplatit. Tento laskavý čin se vztahuje i na nežidovské příbuzné, pohřbívané skrze židovské pohřební praktiky. Čin Chesed šel emet je památka na životní vztahy, které svědčily o lásce, oddanosti a péči. Otevřenost také podporuje pokoj mezi živými. Pokud mají zemřelí odpočívat v pokoji, jejich pozůstalí přeživší musí najít celost a úplnost v jejich smrti skrze sdílení tradice.¹⁴⁴

Neusner ve své knize zmiňuje podobnost dospívání a smrti v rámci životního koloběhu. Tato stádia podle něj neprochází proměněním do jiné reality. Ve smrti umírám já, ne „my“. Smrt znamená prostě konec individua, to je strohý fakt a nic ho nemůže změnit na něco vznešenějšího. Podobně při dosáhnutí věku odpovědnosti za náboženské povinnosti se osoba sama stává zodpovědnou. Je změněn člověk sám, ne ta událost.¹⁴⁵

Přesto v případě smrti existují příslušná pravidla. Existují mnohá nařízení ohledně úkonů spojených se smrtí, stejně tak existují zvyky, které nařizují, co dělat a nedělat, když mladý muž či žena dosahují věku odpovědnosti. Důležitost nařízení pro smrt a pohřeb dělá dojem i na ty, kteří jinak nevěnují pozornost zákonu či pravidlům. Na zákony týkající se smrti a pohřbu je kladen velký důraz v židovských seminářích; je u nich totiž jisté, že budou jednou využity. Jsou to pravidla, ne mýty. Událost v koloběhu života, ať je to smrt nebo dospívání, hluboce zasahuje jednotlivce a rodinu, ale nemění se svým mýtickým významem.

Přehled pohřebních rituálů ukazuje, že se všechny úkony soustřeďují na konkrétního člověka a jeho stav, a právě z tohoto důvodu podle Neusnera nemůžeme hovořit o nějaké proměně. I podle halachy se

¹⁴³ rozhovor s R. Hoffbergem, viz pozn. č. 24

¹⁴⁴ Jewish encyclopedia, Burial; <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=1607&letter=B>

¹⁴⁵ J. Neusner, *An Introduction to Judaism, Death and burial*, s. 30

vše, co se při pohřbu činí, zabývá pouze mrtvolou. Halacha pohřeb nijak nepřikrášluje ani neoslavuje.¹⁴⁶

Podle židovských zvyků je tělo pohřbíváno rychle; během čtyřiaadvaceti hodin, pokud je to možné. Většinou se tedy pohřeb koná stejný den, v jaký nastala smrt, nejdéle následující den. Výjimky nejsou ani u pohřbů např. popravených zločinců. U některých reformovaných nebo jiných společenství je však dovoleno pohřeb o několik dní oddálit, v případě, že se např. musí dostavit vzdálená rodina. Toto ustanovení je vnímáno jako důkaz respektu a cesta, jak zmírnit pocity pozůstalých, jelikož uzdravovací moc zármutku může začít až po pohřbu, kdy již duše zemřelého není mezi námi. Zároveň má tato tradice pravděpodobně původ v horkém Izraelském klimatu. Zanechání těla rozkladu, který by v těchto podmínkách následoval velice rychle, by znamenalo projev neúcty k zemřelému. V Egyptě se proti nežádoucímu rozkladu těla bojovalo pomocí mumifikace a balzamování, tyto praktiky jsou však v židovství považovány za neuctivé. Je to z důvodu zmíněné přílišné manipulace se zemřelým tělem i s jeho orgány.¹⁴⁷

Obřad na hřbitově

Pohřební rituál u hrobu je poměrně strohý a modlitby velmi stručné.

Tělo zemřelého se obvykle nenosí do synagogy, ale přímo na hřbitov.¹⁴⁸ Po cestě z místa smrti na hřbitov je zvykem se modlit Žalm 91. Obřad na hřbitově se nazývá ciduk ha – din, ospravedlnění Božího soudu. Tento název pochází ze slov rabiho Chananja ben Teradjon který, když šel na smrt upálením, velebil Boha.¹⁴⁹

Takto zní jedna z modliteb, které jsou na hřbitově také recitovány:

Prach se navrací do země, jak byl, ale duch se vrací k Bohu, který ho dal. Ať je duše zemřelého svázána svazkem věčného života. Sešli

¹⁴⁶ J. Neusner, tamtéž, s. 31

¹⁴⁷ Jewish encyclopedia, Burial; <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=1607&letter=B>

¹⁴⁸ Di Sante, s. 183

¹⁴⁹ Di Sante, s. 184

*útěchu, ó Pane, těm, kteří truchlí. Dej sílu těm, jejichž břímě je zármutek.*¹⁵⁰

Je běžné zpívat modlitbu El Male Rahamim; Ó Bože plný slitování:

Ó, Bože, plný slitování a velebený ve výšinách, daruj dokonalý mír ve své ochraňující přítomnosti, mezi svatými a čistými, duši zemřelého, který odešel do svého věčného domova.

*Pane milosti, naléhavě tě prosíme, pamatuj na všechny cenné a spravedlivé skutky, které vykonal v zemi živých. Ať je jeho duše svázána ve svazku života. Pán je jeho podíl. Ať odpočívá v pokoji. Řekněme Amen.*¹⁵¹

Hrob se tradičně vykope až v den pohřbu, aby nezůstával zbytečně dlouho otevřený, což by mohlo působit neuctivě. Hrob má být oproti tomu jako čerstvě připravené lůžko.¹⁵²

K obřadnímu místu se donese na márách na ramenou rakev – aron. Pro schránu úmluvy se užívá stejného výrazu „aron“, aron ha – kodeš, a také ta se nesla na ramenou, jak poukazuje de Vries.

Když shromáždění dojde na místo obřadu, natrhnou si truchlící čist oděvu. Toto natržení se nazývá kri'á¹⁵³, a zmínky o něm najdeme na mnoha místech Bible. Kri'á je vyjádřením bolesti a smutku, je to symbol bolesti, která se tísní uvnitř, přetlaku. Je to instinktivní gesto, způsob, jak vyjádřit nekontrolovatelný výbuch pocitů a zároveň nástroj, jak utišit vířící emoce. Také je to symbol či znamení smutku a upomínka, že byl z rodiny vytržen jeden její člen. Během pohřbu pozůstali tradičně trhají svrchní oděv (keriah), který není sešit (opraven) po dobu trvání týdne šiva. Mimo ortodoxní komunitu je společná alternativa připíchnout si malou černou stužku, která je nastřižena a nošena na viditelném místě během tohoto období.¹⁵⁴ Zazní slova: „*Budiž požehnán, Bože, Pane náš, který jsi Pánem nad pravdou*“, poté si pozůstali natrhnou okraj oděvu na znamení, že jsou připraveni nazí opustit tento život. Následuje Jóbovo

¹⁵⁰ J. Neusner., *An Introduction to Judaism, Death and Burial*, s. 32, překlad J. T.

¹⁵¹ J. Neusner, *An Introduction to Judaism*, tamtéž

¹⁵² P. de Vries, s. 256

¹⁵³ P. de Vries, s. 257

¹⁵⁴ Encyclopedia Judaica, *Death, In Talmud and Midrash*, s. 1422 - 24

slovo: „*Hospodin dal, Hospodin vzal; budiž požehnáno jeho jméno!*“ Při úmrtí otce nebo matky se natrhává oděv vlevo, nad srdcem, v případě úmrtí ženy, muže, dětí, bratrů, sester na pravé straně, u ostatních příbuzných se neprovádí.

S natrženým oděvem stojí rodina u ostatků nad rakví. Začne obřad rozloučení a odevzdání. Kantor Chevra kadiša začne slovy: „*On je skála. Jeho dílo je dokonalé, na všech jeho cestách je právo. Bůh je věrný a bez podlosti, je spravedlivý a přímý.*“¹⁵⁵

Následuje smuteční řeč a rozloučení obce, která přišla o svého člena. „*Uvolněn je provaz, přetržen svazek.*“ Neusner připomíná, že životní cyklus soukromého individua je jednoduchý, individuum je však součástí Izraele, Božího svatého lidu. Smrt tuto komunitu zmenšuje a představuje pro ni ohrožení. Smrt se v tomto jediném případě opírá o metaforu vzkříšení mrtvých. Smrt je proměněna ve skutku a v učení víry ve vzkříšení, a tato víra se váže k soudu, ve kterém Izrael dosáhne konečné spásy na konci času. Vzkříšení má tedy roli v rámci komunity, ne pro jednotlivce.¹⁵⁶

Jsou pronesena slova díků, útěchy a přání. Zesnulému se na cestu do věčnosti provolává šalom, vyjádření dokonalosti a dobroty. Tělo se vrací do matky země. Uzavírá se kruh života, tělo člověka se navrácí k prachu, ze kterého bylo stvořeno. Kübler - Rossová dává uzavření kruhu života do souvislosti s posledním stádiem vyrovnání se a smíření. Člověk již nebojuje se smrtí a svou nemocí, v jeho postoji se objevuje jakási pasivita a odevzdanost. V tom je spatřována podobnost s obdobím po narození, kdy je člověk naprosto závislý na ostatních, pasivní a odevzdaný. Prožíváme takto prvotní sebeláskou sebe sama. Při umírání na konci života by se měl uzavřít kruh života a měli bychom se dostat zase zpět do tohoto stavu.¹⁵⁷ Podobnost můžeme spatřovat také v židovském pohledu na duši, která přichází při narození do těla a po smrti z něj zase odchází. Také při péči o zemřelého můžeme nalézt určité odkazy na kruh života. Zemřelé tělo je do doby pohřbu střeženo, někdo na něj dohlíží. Když opouštíme tento svět, je

¹⁵⁵ P. de Vries, s. 258

¹⁵⁶ J. Neusner, *An introduction to Judaism*, s. 34

¹⁵⁷ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, str. 105

to za doprovodu a dohledu jiných osob, stejně jako když se rodíme a do světa přicházíme.¹⁵⁸

Na konci loučení zazní slovo na rozloučenou, které je výrazem úcty k zemřelému. Řeč na rozloučenou se nazývá hesped, je však velmi těžké pronést ocenění a soud zemřelé osoby, proto se v některých obcích tato řeč nepronáší.¹⁵⁹ Pronáší se také vzpomínková řeč. Nato jsou máry pozvednuty a přineseny ke hrobu, nejsou však položeny až na ramenou. Před zástupem jde kantor. Za pomalé chůze zní žalm 91. Poslední verš se zopakuje dvakrát. Poté se máry odloží, průvod stojí a zazní krátká modlitba. Průvod pokračuje za znění žalmu, ten se celkem třikrát zopakuje. Přednášející pronese Šema Jisrael a přitom se zvedne rakev a začne se spouštět do hrobu, doprovázena slovy: „*Ty vytrvej do konce. Pak odpočineš, ale na konci dnů povstaneš ke svému údělu.*“¹⁶⁰

Tělo je následně uloženo do hrobu. Možná ten nejmocnější zvyk židovského pohřbu přichází poté, co je rakev uložena a členové rodiny na ni hází první hroudy hlíny. Tento nepříjemný zvuk pomáhá účastníkům pohřbu uvědomit si realitu smrti. Je to pro truchlící bolestný zážitek, ale umožňuje uzdravující účinek zármutku.¹⁶¹

Do hrobu se následně nasype hlína. Nejbližší příbuzný lopatou nabere hlínu a hodí na rakev. Třikrát to zopakuje, ostatní pak podle něj. K tomuto aktu se přidají i přátelé, přičemž se lopata pokaždé vrátí do hromady hlíny a každý si ji vezme sám. Je to slavnostní uložení, služba lásky.¹⁶² Po naplnění hrobu hlínou se cituje z Bible: „*A prach se vrátí do země, kde byl, a duch se vrátí k Bohu, který jej dal.*“¹⁶³ Zatímco se hrob plní hlínou, recituje kantor modlitby a slova starých mudrců. Nakonec se nad hrobem klene pahorek zeminy. Před uzavřením hrobky se odřikává kadiš, hymnus nejčistší chvály Boží svrchovanosti a vyznání víry v budoucí vzkříšení mrtvých. Slovy kadiše se pozůstali také učí smrt nově

¹⁵⁸ *Jewish death and grieving rituals*; <http://whynotrachel.wordpress.com/2008/03/06/jewish-deathgrieving-rituals/>

¹⁵⁹ P. de Vries, s. 259

¹⁶⁰ Da 12, 13

¹⁶¹ Encyclopaedia Judaica, *Death, In Talmud and Midrash*, s. 1422 - 24

¹⁶² P. de Vries, s. 260

¹⁶³ Kaz 12, 7

pochořit. Di Sante smrt blízkých příbuzných ve své knize přirovnává k navrácení vzácných šperků, které jsme měli od Boha zapůjčené.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Di Sante, s. 184

Kadiš

Kadiš je stará modlitba, recitovaná prakticky při každé bohoslužbě. Je psaná aramejsky. Není to typická modlitba ve smyslu prosby za duši zemřelého; nezmiňuje se o smrti ani o smutku. Je to spíše hymnus v próze a chvála Boha. Je to pokus velebit a posvětit Boží jméno, podobně jako křesťanský Otčenáš. Několik století trvajících spojování modlitby kadiš s úmrtím, a známý zvuk a intonace modlitby však způsobuje, že jeho recitace poskytuje útěchu při ztrátě blízkého a přesahuje možnosti svého jazyka.

Nejdůležitější část modlitby zní takto:

„Budiž velebeno a posvěceno Jeho jméno veliké ve světě, který byl stvořen podle Jeho vůle. A kéž je Jeho vláda založena za vašeho života a za vašich dnů a za života celého domu Izraele, brzy a v krátkém čase! A řekněte: Amen.

Budiž Jeho veliké jméno požehnáno na věky věků.

Budiž požehnáno, pochváleno, velebeno, vyvýšeno, povzneseno, oslaveno, ctěno a opěvováno jméno Svatého, buď požehnán, nade všechna požehnání a chvalozpěvy, chvalořečení a konejšení obvyklá v tomto světě! A řekněte: Amen.“¹⁶⁵

K tomu se mohou přidávat různá rozšíření podle konkrétního použití, hlavní poselství však zní: „*Jeho říše povstane!*“. V modlitbě kadiš zaznívá přiznání k tomu, že se Žid smiřuje s Boží vůlí a přijímá s dobrou myslí svůj osud. Je to veřejné potvrzení, že Boží rozsudek člověk přijímá s láskou a je to také čin zbožnosti vůči rodičům, kteří ho vychovali. Je to modlitba za pokoj duše. U hrobu se recituje rozšířená modlitba Kadiš, vykreslující eschatologický scénář v jeho úplnosti. Jmenuje se Kadiš de – itchadeta – Kadiš obnovy, a hovoří o obnově světa. Má se recitovat, když mizí naděje.

Kadiš by měl být odříkáván v minjanu (modlitba za účasti min. deseti dospělých, v ortodoxních komunitách pouze mužů). To je opodstatněný prvek v židovském přístupu ke smrti. Podpora společenství

¹⁶⁵ P. de Vries, s. 261

má základní postavení v židovské reakci na úmrtí. Podle tradice je bez podpory ostatních břemeno příliš těžké, aby ho pozůstalý unesl. Proto se po pozůstalých, kteří by se mohli jinak stáhnout ze světa, požaduje, aby se stali součástí skupiny, která pravděpodobně zahrne ostatní pozůstalé. Ti pak mohou společně poskytnout společenství a porozumění.

Modlíci se vyjadřuje naději, že Mesiáš brzy přijde, "*rychle, v našich dnech*", a že "*ten, který přináší řád nebesům, učiní pokoj na zemi*".

Pak jsou utvořené dvě řady, vedoucí od hrobu, a všichni truchlíci řeknou následující požehnání:

At' vás Všudypřítomný utěší mezi ostatními truchlícími Sionu a Jeruzaléma.

Elisabeth Kübler - Rossová dává křivá i jiné rituály, jako je posypávání hlavy popelem a nošení závoje, do souvislosti s pocitem vlastní viny za smrt blízkého.¹⁶⁶ Podle ní mají tyto zvyky zmírnit hněv Boha či zemřelého, je to žádost o slitování a zmírnění trestu. Jsou vyjádřením zármutku a studu za vlastní špatnost. Truchlíci se bije v prsa, rve si vlasy, odmítá jídlo, což je podle Kübler - Rossové pokus o trestání sebe sama, snaha vyhnout se trestu za vinu na smrti milované osoby. Tyto pocity mají blízko k hněvu a vzteku. Proces truchlení prý v sobě takto vždy obsahuje prvky zlosti, jak ještě uvidíme v poslední kapitole.

Hřbitov

Podle tradice a náboženských zvyklostí měli Židé vždy velkou úctu k místu, kde leží ostatky jejich předků. Pro označení hřbitova se používá několik jmen: bejt ha – kvarot, dům hrobů, ale i bejt ha – chajim, dům žijících nebo zahrada života. Podobně také bet olam, dům věčnosti, s významem vztahujícím se k transcendenci.¹⁶⁷ V jidiš se hřbitov nazývá getort (gut Ort), dobré místo.¹⁶⁸ Tato označení mohou pomáhat oslabit děs, kterým na nás hřbitov působí.

¹⁶⁶ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, str. 4

¹⁶⁷ A. Pařík, *Židovské hřbitovy Čech a Moravy*, s. 6

¹⁶⁸ P. de Vries, s. 256

Židovský zákon požaduje, aby byl připraven náhrobek, aby se na zemřelého nezapomnělo a aby nedošlo k znesvěcení hrobu. V některých komunitách je zvykem nechat náhrobní kámen zahalený nebo zpozdit jeho vztyčení až do konce 12ti měsíční doby trvání smutku. Za tímto zvykem stojí myšlenka, že na zemřelého nebude zapomenuto, pokud je na něj vzpomínáno každý den. Také výroba tohoto náhrobku trvala delší dobu. Pokud se v některé komunitě tento zvyk dodržuje, následuje zpravidla obřad odhalování náhrobního kamene.

Na hřbitově hraje prvořadou úlohu úcta k mrtvým, proto se hřbitovní pozemek nesmí využívat k jiným činnostem a úlohám. Podle Talmudu mají mít mrtví hrob na věčné časy neporušený. Proto se také dochovalo tak velké množství židovských hřbitovů a starých náhrobků, oproti křesťanským hřbitovům, kde jsou hroby rušeny a zachované nejstarší náhrobky jsou mnohem mladší. Z tohoto důvodu museli Židé kupovat půdu do trvalého vlastnictví. Tyto pozemky byly často druhořadé, a proto se mnoho hřbitovů nacházelo na svazích, v údolích řek apod.

V některých komunitách je také zvykem pokládat na náhrobní kámen při návštěvě kamínky. Tento zvyk není všeobecný ani mezi tradičními Židy a o tom, jak vznikl, existují pouze dohady. Pravděpodobně má původ v pověrách. Je to trochu jako nechat zemřelému "vizitku", aby věděl, že někdo navštívil jeho hrob. Kameny jsou na rozdíl od květin nepomíjivé a nemohou být odvanuty větrem. Podle jiných zdrojů měl tento zvyk jakýsi maskovací význam, aby náhrobní kámen nebyl znesvěcen či pozůstatek z dob, kdy hroby tvořily mohyly v poušti.¹⁶⁹

¹⁶⁹ A. Pařík, *Židovské hřbitovy Čech a Moravy*, s. 6

IV. Truchlení

Dostáváme se k poslední kapitole pojednávající o procesu a rituálech truchlení a o vyrovnávání se se ztrátou a zármutkem.

Je zřejmé, že v minulosti hrál při truchlení velkou úlohu terapeutický efekt rituálů, kdy dlouhé období nářků pomáhalo vyrovnat se s bolestnou ztrátou. Mezi projevy těchto nářků patřil pláč, lamentace, lomení rukou. Úkolem či profesí některých žen bylo tleskat v zármutku rukama, zpívat žalozpěvy a nářky a také vést veřejný výraz smutku při pohřbu. Můžeme si připomenout A. Gennepa, že tyto projevy jsou určitou dramatisací (uměle navozeným stavem), která pomáhá překonat ztrátu blízkého.

Jak již bylo zmíněno v úvodu, podle některých názorů lidé v dnešní době tyto způsoby často již neznají a podobné rituály nepraktikují. Dochází také k odmítání pohřbů zemřelých blízkých, což souvisí s moderním přístupem k umírání. V Čechách je navíc situace horší vlivem komunismu, kdy byli umírající vyděleni z rodin a vztahů.¹⁷⁰ V poslední době si mnozí začínají uvědomovat důležitost těchto rituálů, pravidelnosti, tělesnosti, např. v liturgice či v oblasti umírání.

To, jak se se zármutkem vyrovnává judaismus a dále systém stádií truchlení podle Elisabeth Kübler - Rossové může být v mnohém inspirativní.

Truchlení v Bibli

Držení smutku a truchlení je ritus zaznamenaný nejvíce v narativních a poetických částech Starého zákona. Na mnoha místech Bible se setkáváme s kri'á, aktem roztržením roucha. Tak je to možné nalézt ve zmínce o Rubenově natržení roucha, když nenašel Josefa v cisterně¹⁷¹,

¹⁷⁰ *Jdeme do lepšího. S lékařkou Marií Goldmannovou o smrti, vyhoření a pohřbech bez obřadu;*
<http://www.umirani.cz/detail-clanek/jdeme-do-lepsiho.html>

¹⁷¹ Gn 37, 21 – 29

nebo v příběhu o Jákobově truchlení nad Josefem.¹⁷² Jozue si trhá roucho na znamení zármutku při poražení u města Ai.¹⁷³

Podle Encyklopedie Judaicy zde slouží roztržení roucha jako ventilování sevřených emocí nebo jako symbolická obměna zohavení těla. Podobně časté jako roztrhnutí roucha je posypávání hlavy popelem. U vdov bylo zvykem nosit smuteční šaty.¹⁷⁴ U proroka Micheáše nacházíme názor, že lidé držící smutek by se neměli objevovat neoblečení či zahalovat se na znamení svého smutku.¹⁷⁵ Mezi další výrazy smutku patří sypat si prach na hlavu, nenosit ozdobné ornamenty, nepomazávat se, neumývat a hladovět.¹⁷⁶ Izaiáš popisuje, jak se oplakávající bijí v prsa, přičemž zde užívá výrazu "safad".¹⁷⁷ Znamená to, že pro bití v prsa se v hebrejštině užívá stejný výraz jako pro smutek. Jinde může mít toto slovo i význam kvílení.¹⁷⁸

Významný podíl mají rituály, které se vztahují k vlasům a vousům. Při smrti Nadaba a Abihu si Izraelité na znamení smutku odkryli a rozcuchali vlasy.¹⁷⁹ V Leviticu najdeme popis nařízení, podle kterého kněží nesměli truchlit. V tomto případě však kněží Aron, Eleazar a Itamar následovali v truchlení ostatní a poté byli potrestáni.¹⁸⁰ Rozdílná svědectví panují ohledně zvyku oholení vlasů. Přesto, že později bylo povinné pro truchlící si nechat růst vlasy, proroci popisují oholení hlavy jako hlavní rys smutku.¹⁸¹ Stejně tak si i Jób holí hlavu na znamení smutku nad smrtí svých dětí.¹⁸² U Ezechiele se jako výraz smutku objevuje sejmutí turbanu.¹⁸³ Naopak i pokrytí hlavy však může být považováno za symbol truchlení; je tomu tak na mnoha místech Bible.¹⁸⁴ Židovské

¹⁷² Gn 37, 34 - 35

¹⁷³ ČEP, Joz 8

¹⁷⁴ Encyklopedia Judaica, *Death, In the Bible*, 1420 - 22

¹⁷⁵ Encyklopedia Judaica, tamtéž

¹⁷⁶ Encyklopedia Judaica, tamtéž

¹⁷⁷ Encyklopedia Judaica, tamtéž

¹⁷⁸ Encyklopedia Judaica, tamtéž;

Gn 23, 2; 1. Král. 13, 30, Mi 1, 8

¹⁷⁹ Encyklopedia Judaica, tamtéž

¹⁸⁰ Encyklopedia Judaica, tamtéž; Lev 10, 6

¹⁸¹ Mk 14b

¹⁸² ČEP, J 2, 20

¹⁸³ Ezechiel 24, 17

¹⁸⁴ 2. Sam. 15, 30, Jer. 14, 3 - 4, Ester 6, 12, 7, 8

„přikrýt“ má pravděpodobně podobný kořen jako arabské „naboso“ – hafah.¹⁸⁵

U proroků se jako vyjádření zármutku vyskytuje také řezání se do rukou i jiných částí těla.¹⁸⁶ Levitikus zakazuje kněžím se poškozovat, např. řezat, a holit si vlasy a vousy.¹⁸⁷ U proroka Micheáše se objevuje jako symbol truchlení nahota truchlíciho.¹⁸⁸

Truchlení v judaismu

Tradice judaismu zná poměrně propracovaný systém truchlení a vyrovnávání se se smrtí. Můžeme v něm pozorovat určité odstupňování či stádia, přičemž centrum leží pravděpodobně v sedmidenním období šivy. Nalezneme také několik předělů, pohřeb, po němž začíná samotná doba smutku, a ukončení šivy, po kterém se truchlíci postupně navrací do běžného života. Proces truchlení má za cíl uzdravit se ze zármutku a zapojit se zpět mezi ostatní. Jak již bylo zdůrazněno, hlavní úlohou židovského pohřbu i následného truchlení je útěcha a pomoc nabídnutá pozůstalým. Truchlíci jsou upřednostňováni před zemřelými, což souvisí se zaměřením pozornosti k životu a žijícím.

Pomocí rituálů je možné učinit kroky, které pomohou zachovat důstojnost zemřelého a snížit bolest z vlastní ztráty. Tyto časem prověřené praktiky mohou přinést útěchu těm, kteří se cítí ztraceni, když jsou svědky smrti milované osoby nebo se o ní dovídají. K truchlení jsou pozůstalí povzbuzováni, ale zároveň odrazováni od nadměrného truchlení. Bohatí i chudí, muži i ženy mají ve smrti a truchlení stejná práva, přičemž důstojnost zemřelého je prvořadá. Pečovat o zemřelé a utěšit pozůstalé je svatý úkol, který umožňuje napodobit Boha.¹⁸⁹ Velkou úlohu zde hraje obec, komunita, jejíž součástí je truchlíci a která mu pomáhá smutek nést.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Encyclopedia Judaica, *Death, In the Bible*, 1420 – 22

¹⁸⁶ např. Jer 16, 6, 41, 5

¹⁸⁷ Lev 21, 5

¹⁸⁸ Encyclopedia Judaica, *Death, In the Bible*, 1420 – 22

¹⁸⁹ Jewish encyclopedia, Mourning period;

<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=972&letter=M&search=death#3232>

¹⁹⁰ A non jewish mourner sits shiva; http://www.interfaithfamily.com/life_cycle/death_and_mourning/A_Non-Jewish_Mourner_Sits_Shivah.shtml

Zvyky truchlení se vyvíjely během let, včetně těch, které nemají zvláštní základ v židovství, ale mohou být truchlícím velmi prospěšné. Sem patří např. zvyk zakrývat zrcadla v domě truchlení. Starobylé rituály a modlitby, i pokud nejsou identické vlastní teologii, jsou pro truchlící velmi mocné.

Smuteční aktivity jsou v judaismu rozsáhlé, nejsou však výrazem strachu nebo nechuti k smrti. Židovské praktiky vztahující se ke smrti a zármutku mají dva účely: ukázat respekt k mrtvým (kavod ha-met) a utěšit živé (nihum avelim), kteří budou postrádat zemřelé.

Respekt k mrtvým je vyjadřován téměř se strohou jednoduchostí, tělo je vnímáno jako nádoba pro duši, která zasluhuje se navrátit do země v čistém a přirozeném stavu. Útěcha pro pozůstalého znamená povzbuzení truchlících, že čelit ztrátě může vyžadovat určitý čas a prostor a vedení krok za krokem zpět do světa živých.¹⁹¹

Období smutku

Židovská tradice poskytuje cestu, jak se vyrovnat se smrtí blízkého člověka během obtížného období zármutku. Období truchlení je rozděleno do několika časových etap.

Rabíni rozlišovali čtyři období smutku, podle jiných zdrojů judaismus nabízí tři hlavní kroky v truchlení: šiva, šlošim a jeden rok.¹⁹² Pokud někomu zemře otec nebo matka, trvá truchlení rok ode dne smrti. Tento první rok končí tzv. rokem života, „jahrzeit“ svící, zapalovanou na památku zemřelého.

¹⁹¹ Jewish encyclopedia, mourning; <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=972&letter=M&search=death#3232>

¹⁹² The stages of jewish mourning; <http://www.aish.com/jl/l/48958936.html>

Aninut

Období mezi smrtí a pohřbem se nazývá aninut. První fáze smutku je tedy aninut, intenzivní smutek.¹⁹³ Je to období od smrti do pohřbu. Během období aninut je vše, co Židé dělají, zaměřeno na oslavu a ocenění života. V modlitbách se mluví o životě, vděčnosti a ocenění. Jak již bylo řečeno, ani modlitba Kadiš nezmiňuje samotné slovo smrt. V tomto období se truchlící nazývá onen.¹⁹⁴ Onen se nachází ve stavu naprostého šoku a dezorientace. Proto je tato osoba osvobozena od určitých příkazů, vyžadujících čin a pozornost, např. od modliteb, vyslovení požehnání, nasazování tefilin apod., aby jí nebyla ztěžována pohřební opatření.¹⁹⁵ Období aninut trvá, dokud pohřeb neskončí, nebo dokud se pozůstalá osoba přestane zapojovat do pohřbu.

Avelut

Čas truchlení neboli smuteční doba se nazývá avelut. Avelut pokračuje ještě po skončení šivy, prvního týdne po smrti. Začíná v okamžiku, kdy se nad hrobem klene pahorek hlíny, jak bylo naznačeno výše. Dokud není uložena rakev, je podle de Vriese zbytečné a předčasné truchlící utěšovat. Až po skončení pohřbu může obec podpořit truchlící a stát jim nablízku. Když je tělo navraceno zemi, musí být žijící „*znovu získán pro život*“.¹⁹⁶ Na cestě k domovu je utvořen zástup dvou řad, jeho středem projdou pozůstalí. Slyší od seřazených členů „*Bůh vás utiší spolu s dalšími truchlícími na Sijónu a v Jeruzalémě.*“ Odvolání se na Sion a Jeruzalém odkazuje ke starému Chrámu, který lidé oplakávají až do přicházející obnovy. Je to jediná mesianistická a eschatologická zmínka v modlitbě.¹⁹⁷ První slovo útěchy zazní ještě na hřbitově nad přikrytým hrobem. Po opuštění hřbitova se o slovo začíná hlásit život. Je důležitá především cdaka, povinnost spravedlnosti vůči bližním. Cdaka je lék

¹⁹³ Jewish encyclopedia, *Mourning period*, In *rabinical literature*;

<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=972&letter=M&search=death#3232>

¹⁹⁴ Guide to jewish funeral, http://www.uscj.org/guide_to_jewish_fune6211.html

¹⁹⁵ Jewish encyclopedia, *Mourning period*, In *rabinical literature*;

<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=972&letter=M&search=death#3232>

¹⁹⁶ P. de Vries, s. 265

¹⁹⁷ J. Neusner, *An Introduction to Judaism*, *Death and Burial*, s. 32

života; smyslem života totiž není smrt. Myšlenky na smrt člověka znečišťují, proto je nutné se při návratu do života symbolicky oddělit od smrti. Mezi smrtí a životem musí dojít k symbolickému umytí rukou.¹⁹⁸

Na rozloučení zazní tato slova: „*Ty, můj Pane, jsi navěky všemocný, oživuješ mrtvé, mocně pomáháš, žijící zaopatřuješ láskou, mrtvé oživuješ svým velikým smilováním, podepíráš klopýtající, uzdravuješ nemocné, uvolňuješ spoutané a zachováváš své drahé, kteří spí v prachu. Kdo je jako Ty, náš Všemocný, kdo je roven Králi, který usmrcuje, dává život a nechává vzejít pomoc? Ty, který jsi věrný, znovu oživíš mrtvé. Velebeno a oslaveno bude Tvé jméno. Nic není v tomto světě jako ty, Bože náš, nic než Ty, náš Vykupitel od dní Mojžíše, nic se Ti nepodobá, Pomocníku náš, který znovu oživíš mrtvé.*“ A také pozdravení hřbitovu: „*Požehnána budiž památka spravedlivých. Ať jsou účastni věčného klidu duše.*“ Pak se zavírá brána.

V tomto období truchlící neposlouchá hudbu ani nenavštěvuje koncerty, neúčastní se žádných radostných událostí nebo oslav, jako např. svateb a slavností Bar a Bat Micva, pokud to není nezbytně nutné. Avelut sestává ze tří oddělených období. Prvním z nich je šiva.

Šiva

Ženy často zůstávají doma během pohřbu, pokud chtějí. Výrazy truchlení mají být umírněné, ne nadměrné, jak bylo řečeno výše. Atmosféra má vyjadřovat oddanost, trpělivost a vážnost.¹⁹⁹

Po pohřbu následuje pro nejbližší rodinu týden trvající období smutku a oplakávání zvaný šiva (hebrejsky „sedm“). Převažuje rabínský názor, že pouze první den zármutku vznikl na základě biblické autority, zatímco sedmidenní období smutku pochází od Mojžíše. Útěcha truchlících v tomto případě spočívá v tom, že od momentu, kdy pohřeb skončí, je veškerá pozornost upínána k péči o pozůstalé. Šiva je čas pro čelení celému komplikovanému rozsahu emocí, které následují po smrti: strach, hněv, zármutek, hrůza, prázdnota, ale také úleva.

¹⁹⁸ P. de Vries, s. 265

¹⁹⁹ P. de Vries, s. 266

O pozůstalé pečují příbuzní a přátelé, kteří přicházejí, aby sdíleli vzpomínky a shromáždili se v minjanu, který odříkává modlitbu kadiš. Tradičně pozůstalí odříkávají Kadiš pro své milované denně během týdne šivy, a měsíce šlošim. Po dětech se požaduje, aby říkaly kadiš za rodiče celý rok; pozůstalí manželé, sourozenci a rodiče to často dělají také tak.²⁰⁰

Číslo sedm je symbolem pro počet dnů, během kterých byl stvořen svět.²⁰¹ Šiva je v judaismu součástí soustavy zvyků týkajících se úmrtí. Týká se sedmi příbuzných prvního stupně: otec, matka, syn, dcera, bratr, sestra a manžel/manželka (ne prarodičů a vnoučat). K oplakávání se však může přidat i vzdálenější člen rodiny, pokud chce. Jelikož během této doby ustává běžná aktivita, mluvíme o tomto období jako o "sezení" šivy. Sedí se na podlaze nebo nízké stoličce, vyzují se boty a navléknou se plátěné bačkory. Ihned po pohřbu na sebe vezme kdokoliv z příbuzných prvního stupně halachický status "avela", truchlícího. Tento stav trvá po sedm dní, během nichž se členové rodiny tradičně scházejí v jednom domě a přijímají návštěvy. Považuje se za skutek dobroty a soucitu navštívit dům pozůstalých truchlících. Je zvykem nevyměňovat si pozdravy a návštěva vyčkává, až pozůstalí sami zahájí konverzaci. Často navštěvující recitují tradiční slova útěchy: "*Nechť vás Všudypřítomný utěší mezi ostatními truchlícími Sionu a Jeruzaléma*". Během hovoru je vhodné mluvit o zemřelých a jejich životech. Účelem šivy není odvádět pozůstalé od jejich zármutku, ale spíše nechat je prožít jej společně s jejich přáteli a rodinou. Zde je názor shodný s Kübler - Rossovou: nesnažit se obracet pozornost k jiným, příjemnějším stránkám života, nepokoušet se „dívat se na to z té dobré stránky“, protože to ve výsledku nemá při truchlení správný uzdravující účinek.²⁰²

Je zvykem, že první den pozůstalí nejedí své vlastní jídlo. Rodině tradičně přátelé a sousedé poskytují první jídlo, které se nazývá "seudat havra" jídlo útěchy. Často chléb a vařená vejce. Není to hostina, ale pozvolné uvolnění, tělo se začíná hlásit o své potřeby. Je to posilující pokrm. Je to také opět symbol postarat se o živé. A také vyjádření toho,

²⁰⁰ Encyclopedia Judaica, *Death, Laws and Customs*, s. 1425 - 26

²⁰¹ *Schiwa, die intensive trauerzeit bei den Juden*, <http://www.myheimat.de/linz-am-rhein/beitrag/70350/schiwa-die-intensive-trauerzeit-bei-den-juden/>

²⁰² E. Kübler - Rossova, *O smrti a umírání*, s. 78

že truchlíci se nemusí o nic starat, že má čas a prostor na to, aby prožíval své pocity. Ostatní se o něj postarají.²⁰³

Truchlíci neopouští svůj dům, ale obec se o něj stará a navštěvuje ho. Lidé se u něj scházejí k modlitbě. Při návštěvách je dobré počkat, až truchlíci sám začne hovor. Návštěvy nemusejí být vždy příjemné. Truchlíci je doma a přichází mnoho hostů, kteří často nejsou ničím přínosní. Truchlíci se však pozvolna navrací do života. Během šabatu se smutek přerušuje, ale i tak musí být truchlíci oddělen od ostatních, musí být poznat, že je zasažen smrtí blízkého člověka.²⁰⁴ O šabatu není povoleno truchlit na veřejnosti, a ani pohřeb se během šabatu konat nesmí. Den šabatu se však započítává do sedmidenního období. Během šabatu pokračují soukromé zákazy týkající se truchlení. Truchlíci se např. nesmí dát ostříhat, nebo se koupat pro potěšení před šabatem, mít manželský styk nebo studovat Tóru, kromě zopakování si týdenního oddílu Tóry. Zákaz koupání a sprchování se týká koupání a sprchování celého těla, nebo používání horké vody. Je povoleno umývat odděleně určité části těla ve studené vodě. Je povoleno studovat zákony truchlení, stejně tak jako materiál, který smí být studován na svátek Tiša B'Av, včetně Joba, Pláče, částí z Jeremiáše a třetí kapitoly Talmudského traktátu Moed Katan.

Je zvykem, aby truchlíci seděli na nízkých stoličkách nebo na zemi, jako symbol emocionálního stavu, kdy je člověk zármutkem přiveden až na dno. Pozůstalí se vrací ke své práci většinou až po uplynutí sedmi dní šivy. Naposledy přijde člen Chevra kadiša, přisedne, podá ruku a pronese biblický verš: *„Tvé slunce nikdy nezapadne, tvůj měsíc nebude ubývat, neboť Hospodin ti bude světlem věčným. Dny tvého smutku skončily.“* (Iz 60, 20). Truchlíci povstanou a navrací se do života, obec o ně již nemá starost.

Mnoho komunit má dohodu, že členové Chevra kadiša organizují jídlo pro pozůstalé a podávají občerstvení návštěvníkům. Pokud jsou modlitební obřady organizovány v domě truchlících, je běžné, aby dospělý

²⁰³ *Jewish death and grieving rituals*, <http://whynotrachel.wordpress.com/2008/03/06/jewish-deathgrieving-rituals/>

²⁰⁴ P. de Vries, s. 271

truchlící vedl modlitby, pokud je toho schopen (v ortodoxních komunitách je tato povinnost a čest rozšířena pouze na nábožensky dospělé muže).²⁰⁵

Šlošim a Jahrzeit

Po skončení šivy se aktivita postupně navrácí do normálu, ačkoliv smuteční doba pokračuje a truchlící dále recitují kadiš jako součást synagogální bohoslužby po dobu jednoho měsíce či roku.

Za šlošim, první měsíc po smrti, je označen čas do třicátého dne po pohřbu; tento třicetidenní smutek je zvykem držet za členy rodiny kromě rodičů. Během období avelut se zřikáme veškeré radosti a jejích projevů. Oděv s natržením se nosí pouze ve všední den. Po šivě se natržení provizorně zašije, po třiceti dnech se smí úplně spravít.

Při smutku za rodiče je kri'á úplně viditelná celých třicet dnů. A ani potom se nesmí zašít dokonale. Během smutečního roku se udržuje věčné světlo na památku zemřelého, ner tamid. Dnes již většinou pomocí elektřiny, každodenní péče o svíčku je však lepším symbolem úcty k mrtvému. Poté se každý rok drží Jahrzeit (z jidiš) jako připomínka ve výročí smrti, kdy se zapaluje na památku svíce. Následuje bohoslužba v synagoze a recitace kadiš.²⁰⁶

Pravý smysl kadiš je posvěcení Božího jména, ale také znamená ztráty matky nebo otce. Je to také prosba o klid jejich duše. Omezení se týkají také účasti na svatbách a dalších slavnostních shromážděních, obzvláště pokud se tam hraje živá hudba. Ve většině ortodoxních komunit recitují kadiš pouze muži; a pokud není žádný mužský příbuzný, je často zvykem požádat i muže nepříbuzného, aby kadiš recitoval za ženy. Této praxi se brání téměř všechny neortodoxní komunity, stejně tak jako vzrůstající počet komunit ortodoxních. Tato praktika byla více rozšířená v minulosti, kdy byli téměř všichni Židé přísně ortodoxní, ale zaznamenala pokles s nárůstem reformního judaismu a s asimilací Židů mezi běžnou, obecnou populaci v moderní éře.

²⁰⁵ Jewish funeral practice; http://www.uscj.org/Guide_to_the_Hevrah_6210.html

²⁰⁶ P. de Vries, s. 272

Specifickým jevem je držení smutku za živé. Pokud Žid přestoupí na křesťanství nebo si vezme nežida (a přestoupí tedy tímto sňatkem na křesťanství), tak ho obec považuje za mrtvého a drží za něj smutek jako za jiného mrtvého. Takto pak drží např. rodiče smutek za své děti. Častější je pravděpodobně jiný případ, kdy konvertita k judaismu drží smutek za své nežidovské zemřelé příbuzné.²⁰⁷

Elisabeth Kübler - Rossová: Uzdravení ze zármutku

V oblasti umírání, péče o smrtelně nemocné a průběhu truchlení má zásadní postavení v této práci již mnohokrát zmíněná švýcarská lékařka Elisabeth Kübler - Rossová (1926 - 2004).

Postoj a přístup k umírání má velký význam. Odráží se v něm vztah k životu i smrti. E. Kübler - Rossová popsala na základě rozhovorů s umírajícími jejich prožívání a fáze, jimiž při umírání procházejí. Z přístupu k umírání jde podle ní poznat to, jak se již za života člověk či společnost staví ke smrti. Pokud se někdo smrti bojí a popírá ji, nedokáže k umírajícím přistupovat s porozuměním a poskytnout jim to, co potřebují. Proto je potřeba se se smrtí vyrovnat již za života, což je možné např. skrze setkávání s umírajícími lidmi. Kübler - Rossová se domnívá, že již od dětství a mládí by se lidé měli učit pohlížet na smrt jako na skutečnost. Pak také není nutné procházet v případě ztráty tolika stádií nebo zápolit v případě smlouvání. „*Pohlédnete – li do tváře vlastní konečnosti, žijete najednou život, který má úplně jinou hodnotu.*“²⁰⁸

Velký význam má pro Kübler - Rossovou naděje v umírání. Upozorňuje, že je nutné nezbavovat pacienty naděje, neříkat, že brzo nastane konec, aby mohli žít plně až do konce. Umírající pacienti si vždy zachovávají určitou naději, že se zázračně uzdraví či budou neočekávaně žít déle, a to jim pomáhá přečkat těžké situace. To by měli respektovat i lékaři a blízcí nemocného. Pokud pacient přestane naději projevovat,

²⁰⁷ *Converts mourning the death of close relatives*; http://www.uscj.org/Converts_Mourning_th7240.html

²⁰⁸ E. Kübler - Rossová, *Otázky a odpovědi o smrti a umírání*, s. 3

znamená to často nadcházející smrt. Pak by se však i okolí mělo smířit s tím, že nemocný je připraven zemřít.²⁰⁹

Dále zdůrazňuje roli naděje v posmrtném životě. Dříve lidé věřili v lepší příští posmrtný život, který je zbaví trápení a bolesti. Odměnu hledali v nebi a utrpení mělo tím pádem smysl, protože zakládalo odměnu v budoucnosti. Tak to bylo třeba v případě porodu, který byl velkým utrpením. Dnes je lidské pozemské trápení beze smyslu a v odměnu po smrti již většina lidí nevěří. Mnohem méně lidí v současnosti opravdu věří v život po smrti, který je popřením smrtelnosti. Pokud však po smrti neočekáváme život, tvrdí Kübler - Rossová, musíme přijmout smrt. Utrpení je tím pádem bezúčelné. Společnost se snaží masově popírat realitu smrti, zároveň však téměř nikdo nevěří v život po životě, v nesmrtelnost. Tím podle Kübler - Rossové vzniká paradoxní stav, jehož výsledkem je nicota. Náboženský přístup se v tomto světle jeví pro pacienta výhodnější než bezúčelná negace.²¹⁰

Osobně pokládám tuto problematiku za velmi podstatnou, je však pravděpodobně těžké či nemožné najít jednoduché odpovědi. Nemyslím, že pokud nevěříme v život po smrti, zbývá jen nicota. Život má význam sám o sobě. Nekonáme dobré skutky proto, abychom za ně byli odměněni, ale pro jejich samotnou hodnotu. Stejně tak pozemské utrpení těžko ulehčí vědomí jeho úlohy z hlediska posmrtného života. Je však možné nalézt odpověď na smysl lidského utrpení?

S tímto pohledem zdá se souhlasit i judaismus, když vyzdvihuje hodnotu samotného života, přičemž těžiště víry hledá jinde než ve vzkříšení či (lepším) životě po smrti, jak již bylo mnohokrát zdůrazněno.

Pět stádií zármutku

V roce 1969 utvořila E. Kübler - Rossová systém pěti stádií, jimiž procházejí samotní umírající při vyrovnávání se s vlastní smrtí.²¹¹ Tento systém či popis může být dále aplikován na truchlící, kteří se vyrovnávají se ztrátou milované osoby. Pokud neprošli všemi stádii již při

²⁰⁹ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, s. 123

²¹⁰ E. Kübler - Rossová, *tamtéž*, s. 13

²¹¹ E. Kübler - Rossová, *tamtéž*, s. 35

doprovázení blízké osoby v umírání, musejí jimi projít až po její smrti. Délka vyrovnávání se pak závisí na tom, jak se smířili se smrtí toho člověka, dokud umíral. Pokud jde o náhlou a rychlou smrt, trvá proces uzdravování déle.²¹² Toto vyrovnávání se se ztrátou nazýváme procesem truchlení.

1. popírání: Nejprve člověk zažívá izolaci a dezorientaci. Popírá ztrátu, kterou prožívá a straní se společenského života. Toto stádium trvá kratší či delší dobu. Je možné zde nalézat podobnost s pocitem, že "nevěříme vlastní smrti". V okamžiku umírání či setkání se smrtí člověk popírá, že je součástí toho všeho, odmítá to a říká si, že "tohle se přece nemůže dít mně".

2. zlost: Osoba prožívající zármutek je rozzlobená na toho, kdo ztrátu zavinil, přestože je již mrtvý, či na svět, že to dopustil. Může být naštvaný i sám na sebe, že dovolil, že se to vše událo, i když logicky tomu nemohl zabránit. Podobně můžeme vyjádření hněvu pozorovat u kri'á, jak poznamenává i Kübler - Rossová. V minulosti bylo vyjádřením zlosti sypání popele na vlastní hlavu a další podoby trestání sebe sama.²¹³ V tomto stádiu je běžné pociťovat zlost a ptát se „proč zrovna já?“ Z toho vyplývají následné deprese.

3. smlouvání: Zarmoucený člověk se může snažit smlouvat s Bohem a prosit ho, aby odňal ztrátu, pokud udělá určitou věc. Člověk nabízí „něco za něco“, slibuje, že se např. stane lepším člověkem, pokud za to dostane zpět to, co ztrácí či ztratil. Když udělám něco dobrého, dostanu odměnu, když se budu chovat určitým způsobem, budu moci žít déle.

4. deprese: Člověk se cítí otupený a bez citu, dále však může prožívat vztek a smutek. Některé zdroje popisují toto stádium jako stav, kdy lidé nejsou schopni nic dělat a o něco se starat. Pocity člověka v této době by se daly popsat jako: „jsem příliš smutný, abych něco dělal“. Šiva je období, kdy truchlíci je sedm dní doma proto, aby nemusel nic dělat, což slouží k tomu, aby se mohl truchlíci navrátit úspěšně do života. Podobně Kübler - Rossová dává důraz na to, že abychom se "uzdravili ze

²¹² E. Kübler - Rossová, *Otázky a odpovědi o smrti a umírání*, s. 81

²¹³ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, s. 3

zármutku", je nutné projít stádií. Ve stádiu deprese pacient truchlí po všem, co ztratil. Ztrácí také zájem o vnější svět. Nezajímají ho venkovní události a chce vidět méně lidí. Tento stav se nazývá přípravný zármutek. Je nutné dát mu volnost, aby se mohl s tím smířit a zemřít v klidu a míru. Kübler - Rossová upozorňuje, že je důležité nebránit pacientovi ve smutku. Má to v celém procesu nezastupitelné místo.²¹⁴

5. přijetí: V tomto stádiu ustane zlost, smutek i truchlení. Člověk jednoduše přijme realitu ztráty. Je to stádium, kdy dojdeme smíření a akceptace. Člověk se vzdaluje rodině a životu, nebojuje již, odpoutává se od svých vztahů, uzavírá se do sebe a nepotřebuje tolik komunikovat.

Zármutek, který lidé prožívají po ztrátě někoho blízkého, se může zdát nesnesitelný. Tento zármutek je však ve své podstatě uzdravující proces. Aby se umírající vyrovnal se svou nemocí a smrtí, musí v myšlenkách urazit dlouho cestu, přičemž může procházet mnoha stádií. Tato stádia jsou reakcemi na změnu, kterou přinesla do jeho života nemoc. Zármutek je citové strádání a utrpení, které člověk prožívá po ztrátě určitého druhu; může jít i o ztrátu končetiny, zraku nebo hluboké zklamání. To může být v procesu vyrovnávání ještě těžší, neboť smrt po dlouhé nemoci můžeme prožívat kladně i jako úlevu. Někdy se stane, že člověk uvízne v některém z prvních čtyř stádií. Jeho život je plný bolesti, dokud se nepřesune k pátému stádiu, k přijetí.²¹⁵

Stádia smutku a judaismus

Pokud bychom se pokusili o srovnání se stádií truchlení v judaismu, připomeneme si, že judaismus pracuje se třemi hlavními stádií: šivou, šlošim a jedním rokem truchlení. Stádium dezorientace můžeme dát do souvislosti s obdobím před pohřbem. Pohřeb je zlomový okamžik; v období mezi smrtí a pohřbem prožíváme chaos a dezorientaci. Významnou podobnost můžeme pozorovat ve spojitosti s rituálem kri'á, natržení, které také můžeme v určitém smyslu považovat za projev truchlení. Jak již bylo řečeno, jde o projev zlosti a vzteku. Podobným

²¹⁴ E. Kübler – Rossová, *Otázky a odpovědi o smrti a umírání*, s. 1

²¹⁵ *The stages of grief*; <http://www.memorialhospital.org/library/general/stress-THE-3.html>

projevem je šiva, kdy je truchlící psychicky i fyzicky „přiveden až na dno“, blízko zemi, což může mít i význam trestu. Šiva je zároveň výrazem deprese. Truchlící dává svou bolest a smutek najevo také postojem svého těla, tím, že poníženež sedí u země, přičemž mnohou péči o něj obstarávají příbuzní a přátelé. Také ostatní příkazy a zvyky šivy mají dávat najevo stav truchlícího. Návrat do života probíhá postupně a pokračuje ještě po šivě, přesto intenzivní truchlení v podobě šivy a jeho ukončení má hluboký symbolický význam.

Tyto pocity zlosti dnešní člověk popírá a tím se proces truchlení prodlužuje a komplikuje. Je to však něco lidského, co by nemělo být souzeno. Ze smrti blízkého člověka je možné vinit sama sebe, zároveň je možné se ale také hněvat na zemřelou osobu, že pozůstalé opustila. Podobně náhrobní kameny mají „*uvěznit zlé duchy hluboko v zemi*“, odtud se mohl i vyvinout zvyk malých kamínků pokládaných na hrob.²¹⁶ Dnes je běžné se ale se smrtí vyrovnávat jinak než za pomoci vyjádření zloby a hněvu, a často je to nemožné. To je podle Kübler - Rossové tím, že umírání je v současné době děsivější, osamělejší a mechanické, protože lékaři pouze uměle prodlužují život, a přitom nedokáží umírajícím lidem vycházet vstříc a naplňovat jejich skutečné potřeby.²¹⁷ Truchlení a vyrovnávání se se smrtí blízké osoby má tedy přímou souvislost s přístupem k samotnému umírání.

Během zármutku je běžné mít mnoho protichůdných pocitů. Těžkou ztrátu často doprovázejí pocity žalu, zlosti, opuštěnosti, smutku, studu, úzkosti a viny, a to může být velmi stresující. Popírání těchto silných pocitů a neúspěch při procházení pěti stádií je však náročnější pro tělo i duši, než pokud se podaří se jimi propracovat. Pokud někdo zarmoucenému navrhuje, aby „se na to díval z té lepší strany“ nebo se jiným způsobem izoloval od špatných pocitů, může se člověk prožívající ztrátu cítit pod tlakem, aby zakryl nebo popřel tyto pocity. Potom může trvat déle, než proběhne uzdravení. Toho si, zdá se, všímá i židovský způsob truchlení, když umožňuje truchlícímu přímo fyzicky prožít depresi

²¹⁶ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, str. 4

²¹⁷ E. Kübler - Rossová, *O smrti a umírání*, s. 9

a smutek ze ztráty. Tak to vidíme při rituálu kri'á a sezení šivy. Také příbuzní a přátelé, kteří mají ve vyrovnávání se se zármutkem ze smrti velkou roli, nemají truchlícího odvádět od bolestných témat, ale mají mu pomoci, aby tyto pocity náležitě prožil, jak bylo řečeno výše.

System stádií podle Kübler - Rossové má své odpůrce. Podle některých názorů, např. jak píše v článku *Five fallacies of grief* (Pět omylů zármutku) psychologka Carol Tavris, jsou tato stádia v praxi neproveditelná a neopodstatněná. Úsilí o seřazení psychologických procesů do určitého schématu či řádu je prý hlavně snahou dát chaotickým prožitkům - a tím celému životu - nějaký řád, usměrnit ho, snažit se ho ukočírovat, porozumět mu. Snaha o vytvoření této osnovy je podobná, jako když vyprávíme příběh, který má chronologickou strukturu, jinak bychom se v něm nevyznali. Nikde však není důkaz, že v reálném životě tato stádia existují. Není prý tedy možné pomocí stádií složitý vnitřní život usměrnit a strukturalizovat. Jde pouze o jakési umělé označení. To, co Kübler - Rossová popisuje, se podle Tavris nedá seřadit do "stádií", je to naopak nepřerušovaný proces. Jak se také v článku vysvětluje, stádia nemohou fungovat v dnešním světě, kdy lidé ztratili jistotu jakési životní danosti. Dnes se již prý nemůžeme orientovat podle těchto stádií, protože lidský život nemá předvídatelné struktury, jako měl v dřívějších dobách, kdy se všichni v určitou dobu oženili, pracovali, odešli do důchodu apod. Oproti tomu v současné době takto člověk nepostupuje, každý život je jiný, neubírá se podle předem dané osnovy (lidé se např. žení pozdě, pracují, pak opět studují apod.). Podle článku také neexistuje vědecká podpora názoru, že existuje jakýsi "bod" jako konec truchlení, který bychom mohli nazvat uzdravením, a se kterým Kübler - Rossová pracuje.²¹⁸

Domnívám se, že právě snaha o jakýsi řád, který systém stádií může nabídnout, je či může být prospěšná. Podobně o tom již mluví van Genep, podle nějž mají přechodové rituály (mezi něž patří i rituály smrti) úlohu překonávat chaos, který přechodem nastal. Podle Kübler -

²¹⁸ *Five fallacies of grief*; www.scientificamerican.com/article.cfm?id=five-fallacies-of-grief

Rossové navíc je možné stádii procházet v různém pořadí, vynechávat a pak se k jiným zase vracet, není ani nutné procházet všemi pěti. Důležitá není posloupnost jednotlivých stádií, ale to, co během nich člověk prožívá. Podle Kübler - Rossové i jiných také platí, že všichni lidé ve všech dobách mají stejný hluboký strach ze smrti, se kterým se musí určitým způsobem vyrovnávat. Pořadí stádií však má jistě svou logiku a je hledáním logiky v životní situaci, která logiku postrádá.

Na problém logiky naráží i Michael Lemberger v článku *How to approach a grieving Jew* (Jak přistupovat k truchlícímu židovi). Lemberger v něm hodnotí knihu ortodoxního rabína Maurice Lamma, která je významným dílem týkajícím se truchlení v judaismu. Lamm se, jak Lemberger připomíná, řídí v dobrých i zlých aspektech života halachou, židovským zákonem. Zármutek je však stav, který jakékoli zákony popírá. Lamm ve své knize popisuje, jak se judaismus vyrovnává se zármutkem, např. tím, že během šivy sedí truchlíci na nízké stoličce, aby byli co nejbližší zemi, a tím pádem smrti. Tato pravidla jsou zde proto, aby usměrňovala nekontrolovatelné. Popisuje se zde také, že ve dnech před šivou se truchlíci nachází ve stádiu mimo veškeré zákony, neboť smrt zrušila veškerou logiku. Lemberger hájí Lamma, že se snaží pomocí pravidel dovést truchlíciho od počátečního šoku a nelogiky k návratu k životu a k zákonu. Na druhou stranu tomuto přístupu vyčítá přílišnou vazbu na tento zákon a pravidla, protože se od nich nedokáže oprostit. V prožívání zármutku podle Lembergera je potřeba alespoň na nějaký čas naprosto sesadit a vyřadit jakoukoli logiku, což Lamm nedokáže zcela učinit.²¹⁹

Nejsou však rituály, jako např. zde zmíněná šiva, vyjádřením popření logiky, přestože v rámci nařízení a pravidel? Podle van Gennepa slouží rituály k překonávání chaotických situací, tak je tomu i v případě zrušení logiky ve smrti. Rituál se uplatní tam, kde nastává chaos, chybí logika a nedostává se slov.

²¹⁹ *How to approach a grieving Jew*;
http://www.jewishjournal.com/arts/article/how_to_approach_a_grieving_jew_20040813/

Závěr

Umírání a smrt jsou zásadní témata pro člověka, nezávisle na jeho příslušnosti ke kultuře či náboženství. Vyrovnávání se se smrtí či ztrátou a zármutkem je součástí lidského života, proto bychom jej neměli opomíjet a snižovat jeho důležitost. Představa smrti je bolestná a děsivá od počátku lidských dějin. Bohužel v dnešní technicky vyspělé době dochází k určité tabuizaci smrti a k jejímu popírání. Souvisí to s tím, že je časté odsouvat obrazy stáří a nemoci za zdi nemocnic a vytěšňovat smrtelnost. Je běžné pozorovat snahu víc a víc prodlužovat mládí či jeho iluzi, přičemž smrt je často vnímána jako prohra. Umírání probíhající v neosobním prostředí nemocnic způsobuje, že mnoho lidí ztrácí pouto se svými blízkými, což často vede k odmítání pohřebních obřadů.

To, co se o umírání, pohřbu a truchlení dozvídáme z judaismu, se v mnohém odráží v díle Elisabeth Kübler – Rossové a v jejím pojetí dobrého umírání. Zároveň z tohoto dialogu vyvstává několik podstatných společných témat.

Pro dobré umírání je důležité se smrtí počítat již za života. Podle Kübler - Rossové bychom se v naší společnosti měli se smrtí setkávat již od dětství a brát ji za součást svého života. Čím více se podle ní člověk za života smrti zabývá a setkává se s ní, tím vyrovnanější bude při doprovázení umírajícího blízkého i při svém vlastním umírání. Judaismus oproti tomu zdůrazňuje především úctu k životu a zaměření na pozemský život. V každém okamžiku je však zároveň nutné být připraven na smrt, neboť smrt může přijít kdykoliv. To (paradoxně) vede k plnějšmu prožívání života, protože člověk musí být smířen se svým dosavadním životem a tak se neustále snaží o jeho co největší naplnění. Judaismus se příliš nezabývá přípravou na vlastní smrt či na okamžik umírání. Pozornost je obrácena k životu a ke způsobu jeho prožití, což ve výsledku vede k lepšímu smíření se smrtí. Rabín Ronald Hoffberg k tomu podotýká, že neexistuje žádná doba či okamžik umírání, neboť člověk umírá vlastně od narození.

Elisabeth Kübler - Rossová považuje za podstatný prvek v umírání naději na budoucí odměnu a život po smrti. Náboženský přístup, který hledá v příštím životě odměnu za pozemské utrpení, jí připadá opodstatněný a prospěšný, protože jinak prý zbývá jen přijmout samotnou prázdnotu smrti. Pro judaismus naděje zaměřená na posmrtný život není zásadní, i když jistě je přítomná. Naději i odměnu je naopak důležité hledat již v tomto pozemském životě. Spočívá v naplnění života a ve vykonávání micvot, příkazů konat dobro pro tento svět. To považuji za velmi inspirativní a pro dnešního převážně nenáboženského člověka přínosné. Jde o to prožívat plnost života a tím se ve výsledku připravovat na smrt.

Zásadní témata při vyrovnávání se se smrtí jsou pro Kübler - Rossovou zlost, vztek a trest. Tyto pocity jsou lidské kultuře ve vztahu ke smrti hluboce vlastní. Dnes jsou však v rituálech smrti často opomíjeny. Nedochozí k jejich prožívání a tím se komplikuje uzdravování ze zármutku. V judaismu mají tyto pocity v rituálech pohřbu a truchlení své místo a jsou součástí dlouhé tradice. To lze pozorovat v rituálu natržení kri'á, zákazu dotýkání se mrtvého těla či v sezení šivy, což jsou z pohledu psychologie výrazy hněvu a trestu, v procesu vyrovnávání se se smrtí prospěšné. Elisabeth Kübler - Rossová s motivy zlosti a vzteku pracuje v rámci systému pěti stádií procházení zármutkem. V oblasti umírání a vyrovnávání se se zármutkem má její model zásadní vliv, neboť popisuje prožívání umírajícího a truchlícího člověka. Na základě mnoha rozhovorů s umírajícími a truchlícími ukázala, že zlost, hněv i jiné pocity mají své místo v ozdravném procesu truchlení, a že tato často bolestná cesta vede k uzdravení ze zármutku a návratu do života.

V rituálech smrti a truchlení v judaismu i stádiích truchlení podle Kübler - Rossové jde určitým způsobem o pokus využít logiku a pravidla v nelogické situaci. Rituály však svým způsobem začínají tam, kde končí logika a tím pomáhají v nelogických situacích. Rituály mají význam v těžké situaci, kdy dochází slova.

Elisabeth Kübler - Rossová má zásadní postavení v péči o umírající pacienty i jejich blízké. Na základě mnoha rozhovorů upozornila na to, že život umírajících má hodnotu, a že k umírajícím či truchlícím je nutné se

chovat způsobem, který jim umožní projít stádií smutku a vyrovnaně zemřít či se uzdravit ze zármutku.

Seznam literatury

tištěné zdroje

Písmo svaté Starého a Nového zákona, Český ekumenický překlad, Ekumenická rada církví v ČSR, 1984, vydání druhé, Praha

ARIÈS, Philippe, Dějiny smrti, I., II., edice Každodenní život, Argo, Praha 2000

ASSMAN, Jan, Smrt jako fenomén kulturní teorie, Vyšehrad 2003

BYOCK, Ira, Dobré umírání, Možnosti pokojného konce života, Cesta domů, Vyšehrad, Praha 1997

COHEN, Abraham, Talmud pro každého, Historie, struktura a hlavní témata Talmudu, Sefer, edice Judaika, svazek 12, Praha 2006

DE CLERCK, Paul, Moudrost liturgie a jak jí porozumět, Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2002

DI SANTE, Carmine, Židovská modlitba, K počátkům křesťanské liturgie, OIKOYMENH, Praha 1995

FOHRER, Georg, Glaube und Leben im Judentum, 2. Auflage, Quelle & Meyer, UTB, Heidelberg 1985

GENNEP, Arnold Van, Přejchodové rituály, Systematické studium rituálů, edice Mythologie, Lidové noviny 1997

GILLMAN, Neil, Vzkříšení a nesmrtelnost v židovském myšlení, Vyšehrad, Praha 1997, překlad Kateřina Kofroňová

GOWAN, Donald E., Eschatology in the old testament, T. & T. Clark Ltd, 59 George Street, Edinburgh, 1986 Fortress Press

GREENBERG, Blu, How to run a traditional Jewish household, Fireside, 1983

JÜNGEL, Eberhard, Smrt jako tajemství života; Teologie 20. století, Antologie, uspořádal Karl – Josef Kuschel; edice Studium, Praha, Vyšehrad 1995

KÜBLER - ROSSOVÁ, Elisabeth, O smrti a umírání, Co by se měli lékaři, sestry, duchovní a lidé vůbec naučit od umírajících pacientů, Jiří Královec a agentura Lingua, 1992

KÜBLER - ROSSOVÁ, Elisabeth, Otázky a odpovědi o smrti a umírání, Co by se měli lékaři, sestry, duchovní a lidé vůbec naučit od umírajících pacientů, Jiří Královec, 1993

KÜBLER - ROSS, Elisabeth, Verstehen was Sterbende sagen wollen, Einführung in ihre symbolische Sprache, Kreuz Verlag, 1982

LAMM, Maurice, The Jewish Way in death and mourning, Jonathan Publishers, 2000

LEÓN - DUFOUR, Xavier, kolektiv, Slovník biblické teologie, Academia, Les Éditions du Cerf, Paris, 1970, Translation, Petr Kolář, 1981

MARSCH, Michael, Uzdravování skrze svátosti, Portál, Praha 1992

NEUSNER, Jacob, Introduction to Judaism, A Textbook & Reader, Westminster/ John Knox Press, Louisville, Kentucky

NEUSNER, Jacob, Understanding Jewish Theology, Classical Issues and Modern Perspectives (editoval), Ktav publishing house, Inc., New York

ODENTHAL, Andreas, Liturgie als Ritual, Theologische und psychoanalytische Überlegungen zu einer praktisch - theologischen Theorie des Gottesdienstes als Symbolgeschehen, Praktische Theologie heute, band 60, Kohlhammer 2002, Stuttgart

PAŘÍK, Arno, a další, Židovské hřbitovy Čech a Moravy, Paseka, Praha 1991

RICHTER, Klemens, Liturgie a život, Smysl liturgie, mše, církevní svátky, svátostná znamení, Vyšehrad, Praha 2003

ROTHSCHILD, Fritz A., Between God and Man; An interpretation of Judaism, From the writings of Abraham J. Heschel (vybral, editoval a představil), Harper & Brothers Publishers New York 1959

SHASHAR, Michael, Hovory o Bohu a světě s Ješajahu Leibowitzem, Sefer, Praha 1996

SCHUBERT, Kurt Židovské náboženství v proměnách věků, Edice Zdroje – teologie – filosofie – mystika, Vyšehrad, 1. vydání, 1994

VRIES, De, Simon Philip, Židovské obřady a symboly, Vyšehrad, Praha 2008

Encyclopedia Jerusalem Judaica, Volume 5, Death, Keter Publishing House Jerusalem Ltd., Keterpress Enterprises, Jerusalem, Israel

Dialog křesťanů a židů, Židovská a křesťanská tradice - Dialog a konfrontace - Vize a reflexe - Komentáře a recenze - Zprávy a dokumenty, Společnost křesťanů a židů, Vyšehrad, Praha 1999

Pirkej avot, Výroky otců, Traktát Babylónského talmudu s paralelním českým překladem a komentářem, Sefer, edice Texty, svazek 1, Praha 1994

Nová pražská pesachová hagada, s poučným výkladem a v překladu rabi Efraima K. Sidona a s učeným doslovem doktora Bedřicha Noska, Sefer, Praha 1996

články

Jdeme do lepšího. S lékařkou Marií Goldmannovou o smrti, vyhoření a pohřbech bez obřadu; <http://www.umirani.cz/detail-clanek/jdeme-do-lepsiho.html>, Respekt 42/2008

Pohřbívání jako byznys; <http://respekt.ihned.cz/fokus/c1-36600910-pohrbivani-jako-byznys>, Michal Komárek, Respekt, roč. 20, č. 13/2009, str. 40

Five fallacies of grief, Carol Tavris;
<http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=five-fallacies-of-grief>

How to approach a grieving Jew, Micheael Lemberger;
http://www.jewishjournal.com/arts/article/how_to_approach_a_grieving_jew_20040813/

Eutanazie: bezbolestné pokušení; <http://respekt.ihned.cz/c1-36314910-eutanazie-bezbolestne-pokuseni>, Petr Třešňák, Respekt

všechny články citovány k 24. 1. 2010

elektronické zdroje

Jewish encyclopedia [online],
<http://www.jewishencyclopedia.com>

Judentum als Lebensform, Tod und Trauer,
<http://www.payer.de/judentum/jud503.htm>

Jewish funerals; <http://www.jewish-funerals.org/>

Tod und Bestattung;
[http://www.religion-online.info/judentum/themen/tod-
bestattung.html](http://www.religion-online.info/judentum/themen/tod-bestattung.html)

Tod und Trauer; <http://www.liberales-juden.de/cms/index.php?id=66>

Tod und Begräbnis;
[http://www.judentumprojekt.de/religion/juedischerlebenskreis/tod/in-
dex.html](http://www.judentumprojekt.de/religion/juedischerlebenskreis/tod/index.html)

Tod und Begräbnis; <http://schule.judentum.de/projekt/Tod.htm>

Schiwa, dies intensive Trauerzeit bei den Juden;
[http://www.myheimat.de/linz-am-rhein/beitrag/70350/schiwa-die-
intensive-trauerzeit-bei-den-juden/](http://www.myheimat.de/linz-am-rhein/beitrag/70350/schiwa-die-intensive-trauerzeit-bei-den-juden/)

Guide to Jewish funeral practice;
http://www.uscj.org/guide_to_jewish_fune6211.html

Jewish life; About death and mourning;
<http://www.jewishfederations.org/page.aspx?id=40099>

Death and mourning;
www.interfaithfamily.com/life_cycle/death_and_mourning

Rite of passage;
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/504562/rite-of-passage> - Rite of passage

Life, death and mourning; <http://www.jewfaq.org/death.htm>

Reincarnation;
<http://judaism.about.com/od/beliefsandlaw1/f/reincarnation.htm>

A non jewish mourner sits shivah;
http://www.interfaithfamily.com/life_cycle/death_and_mourning/A_Non-Jewish_Mourner_Sits_Shivah.shtml

The stages in jewish mourning;
<http://www.aish.com/jl/1/48958936.html>

Liberal jewish values and practice leaflets: Death and mourning;
http://www.liberaljudaism.org/lj_wherewestand_death.htm

Noemovy zákony:
<http://www.granosalis.cz/modules.php?name=News&file=article&sid=4640>

Ronald Hoffberg;
<http://www.forum2000.cz/cz/projekty/mezinabozensky-dialog/2004/ucastnici&wWGoVXFUWbw=200001661/>

"On death and dying": Interview with Elisabeth Kübler – Ross;
<http://www.healthy.net/scr/interview.asp?Id=205> An inspirational talk with Dr. Elisabeth Kübler - Ross and John Harricharan

An inspirational talk with Dr. Elisabeth Kübler - Ross and John Harricharan; <http://www.insight2000.com/kubler-ross.html>

The stages of grief;

<http://www.memorialhospital.org/library/general/stress-THE-3.html>

The role of ritual following a major loss;

<http://opentohope.com/dealing-with-grief/good-grief/the-role-of-ritual-following-a-major-loss/>

citováno k 24. 1. 2010

The Jewish funeral: A celebration of life;

<http://www.biomed.lib.umn.edu/hw/jewish.html>

citováno k 5. 2009

Rozhovor s rabínem Ronaldem Hoffbergem se uskutečnil 19. 10. 2009 v Praze. Ronald Hoffberg je rabínem konzervativní židovské komunity Masorti v České republice a židovských komunit v Plzni a Děčíně. Rabín Hoffberg přednáší též židovské Reformní komunitě v Praze, liberální komunitě Bejt Simcha a je profesorem Židovských studií programu CIEE, spadajícího pod Karlovu univerzitu. Zkušenosti z oblasti mezináboženského dialogu získal při rabínském studiu na Americkém židovském teologickém semináři v New Yorku a především při komunitních a společenských aktivitách.²²⁰

²²⁰ *Ronald Hoffberg*; <http://www.forum2000.cz/cz/projekty/mezinabozensky-dialog/2004/ucastnici&wWGoVXFUWbw=200001661/>